

"Kaka söker maka"

Av Kustaa Viikuna

Ordstävet "kaka söker maka" har berett forskarna mycket huvudbry och under ett par forskargenerationer framkallat "åtskilliga nya bevis på språkets makt att leda även mycket framstående och skarpsinniga språkmäns tankar på villospår", för att citera ett par ord av Esaias Tegnér d. y., den förste som publicerat ett försök till vetenskaplig förklaring av ordstävet. Tegnér behandlade 1880 i "Språkets makt över tanken" bl. a. ljudets roll i ordspråk och anförde härvid som ett exempel på, hurusom tanken stundom helt och hållet kommit till korta blott för ljudets skull, ordstävet ifråga, i vilket han inte kunde finna någon förnuftig mening. Enligt hans åsikt återges ordstävet ursprungliga form säkert riktigt av danskarnas "Krage søger Mage". Han påpekade, att kråkfåglarnas sammanhållningsdrift av gammalt ådragit sig folkens uppmärksamhet. Och orsaken till ordombytet förklarar han på följande sätt: "Så länge i den gamla svenskan *kraka*, med långt *a* och *maka* med kort, hjälpligen rimmade, hade ordspråket nog sin gamla form kvar, men när efter hand *kraka* blev till *kråka* och rimmet därigenom förstördes, lät man kråkan fara och räddade rimmet genom att i stället insätta en rätt svårsmält *kaka* — detta redan före medeltidens slut."¹

Ordstävet finnes nämligen redan hos Peder Laale i hans danska ordspråksbok från 1200- eller 1300-talet, och där står alls icke "krage" utan "kaghe". Då Axel Kock skrev sin kommentar till Peder Laales ordspråk, kunde han inte godtaga Tegnér's förklaring i någon annan punkt än den, att "kaka" inte kunde vara det ursprungliga ordet, men inte heller det fornsvenska "kraka", eftersom kvantiteten hos vokalen i första stavelsen var en annan än i ordet "maka". Med stöd av ett ordstäv, som återges i norrmannen Wilsens år 1780 utgivna ordbok med förklaring ("Krage faar vel sin Mage; er der ikke en Haandfuld, saa er der en Landfuld. Dermed trøstes utlykkelige Friere"), kommer Kock till slutsatsen, att det ursprungliga ordet här är det svensk-norska "krake", som i detta sammanhang betytt 'svag stackare, kräk etc.' och som bildade helassonans och fullständigt rim med maka. I sin helhet

¹ Esaias Tegnér, Ur språkens värld, I, Sthlm 1922, s. 196 och 342.

innehöll ordspråket enligt hans mening tanken, att stackare alltid finna sina kamrater.²

En tredje förklaring gav Elis Wadstein. Han utgick från en sällsynt form "hake råka make", som återfinnes i en svensk dialekt, och påvisar, att "hake" bör översättas 'usling, odugling' och att ordstävets skall förstås 'en usling (dålig människa) uppsöker sin like'. Han hänvisade även till det gamla holländska ordstävets "hac soect gemack".³

Då Tegnér's "Språkets makt över tanken" år 1922 utkom i en ny upplaga, försåg han uppsatsen med en omfattande efterskrift, där han skarpsinnigt och med stor lärdom men icke på ett övertygande sätt försvarar sin ståndpunkt, att det tidigare stått "kraka" i stället för "kaka". Mycket konstlat och lättfunnet verkar också hans rekonstruktionsförsök av den situation, vid vilken "kraka" skulle ha förbytts till "kaka"; det går ut på, att "under medeltiden någon matfrisk skämtare, som icke var nöjd med den mindre portion kakor han fann på matbordet, givit ett uttryck åt sin önskan om påökning genom citerande av det gamla välbekanta ordspråket *Krage søger Mage* under den för tillfället ombildade formen *Kage søger Mage*".⁴

Det egendomliga med dessa försök till förklaring är, att de äldsta kända varianterna betraktas som förvanskningar, och andra långt senare varianter anses vara de ursprungliga. Denna omständighet har Aage Hansen påpekat år 1929 i en festskrift, tillägnad Axel Kock. Han för sin del betraktar det gammaldanska "kaghe" som det ursprungliga men anser det vara ett gammalt namn på alfågeln, vars rop detta namn sökt efterlikna.⁵ Men inte heller denna förklaring ger svar på frågan, varför ordet "kaka" i ordstävets anträffas inom ett så vidsträckt område som fallet är. För de allmogemänniskor, som under århundraden använt ordstävets, äro både 'bröd' och 'fågel' — även kråka och alfågel — så tydliga begrepp, att man inte utan vidare blandar ihop dem.

Karakteristisk och oväntad är i alla dessa förklaringsförsök ytterligare den omständigheten, att den variant, som vunnit den mest vidsträckta utbredningen och är den mest svårförstådda, utan vidare anses vara en förvanskning, trots att fallet borde vara det motsatta. Om en människa i vår tid inte förstår ordstävets, betyder detta icke, att det saknat en fast och konkret grund

² Axel Kock och Carl af Petersens, Östnordiska och latinska medeltidsordspråk II, Lund 1892, s. 13.

³ Elis Wadstein, Medeltidsordspråk, Sthlm 1896, s. 7, i Bidrag till kännedom om de svenska landsmålen och svenskt folkliv, XI, 6.

⁴ Tegnér, a. a., s. 332.

⁵ Aage Hansen, Nogle bemærkninger til Peder Laales ordsprog, i Studier tillägnade Axel Kock 1928, Lund 1929, s. 306 (=Arkiv för nordisk filologi, tilläggsband till Band XL, ny följd).

i folklivet fordomdags. Och då flera varianter bevarats till vår tid, kan en forskare mycket ofta lägga märke till, att den variant, som är svårast att förstå men som bäres upp av en träffande formulering eller ett gott rim, nästan alltid är äldre än de mer lättförstådda varianterna, vilka visa sig vara folketymologier. Bäraren av den muntliga traditionen söker inte ändra tanken, så att den blir oförklarlig; om han inte förstår ett ordstäv eller något annat dylikt, som uppstått i en äldre tid, söker han ändra det så, att det blir begripligt. På det viset förhåller det sig uppenbart även med ordstävet "kaka söker maka".

Vad utbredningsområdet beträffar är det tillräckligt att påpeka, att ordstävet i formen "kaka" anträffas allmänt i finlandssvenskan (på Åland "kaka söker maka", i Åboland "kako har mako" och i Nyland "kaka ha fått maka")⁶ samt i finskan i form av en tvåradig strof: "Kussa kaakku leivotaan, siellä toista toivotaan" (där en kaka bakas, där hoppas man på en annan)⁷ samt på ett alldeles motsvarande sätt långt borta i väster, i engelska dialekter: "Every cake has its make", något som K.-G. Ljunggren fäst uppmärksamheten vid.⁸ De mellan dessa gränsområden vid sidan av normalformen anträffade varianterna kunna med lätthet förklaras som förvanskningar, gjorda efter det verklighetsgrunden för den språkbild, som ordstävet gett, försvunnit ur folkets medvetande.

Vad var det då för en kaka, som nödvändigtvis behövde en maka?

Svaret på frågan gavs redan den 14 oktober 1901 av G. A. Hedberg vid ett möte av Svenska Landsmålsföreningen. Men hans förklaring publicerades först år 1923 och även då endast på Hugo Pippings initiativ.⁹

Förklaringen lyder i sin helhet som följer:

"I vissa trakter av svenska Österbotten är det sed att baka ett slags osyrat rågbröd, s. k. kärnbröd, i stora tunna kakor, i vilka hålet, som till storleken är ungefär av en fingerborgs omkrets, anbringas nära kanten. För att kunna upphängas till torkning, hopknippas kakorna två och två förmedelst två träpinnar, vilka på mitten äro förenade med ett snöre. Pinnarna trädas igenom hålen och kakorna hängas parvis medelst snöret på brödspettet. Varje kaka måste således hava sin maka, och man torde därför kunna tänka sig, att denna sed givit upphov till ordstävet 'kaka söker maka'."

Det är skäl att närmare undersöka verklighetsgrunden för denna förklaring av ordstävet såsom etnografiskt fenomen; och man kan genast säga, att

⁶ Finlands svenska folkdiktning III, Ordstäv, utg. av Väinö Solstrand, Helsingfors 1923, s. 74.

⁷ Kokoelma Suomen kansan sananlaskuja, utg. av A. V. Koskimies, Helsinki 1906, s. 364.

⁸ K.-G. Ljunggren, s. v. kaka, i Svenska akademis ordbok 13, Lund 1935, s. K 62.

⁹ G. A. Hedberg, Ett försök till förklaring av ordstävet 'kaka söker maka', s. 1, i Studier i nordisk filologi XIV, 5, Helsingfors 1923.

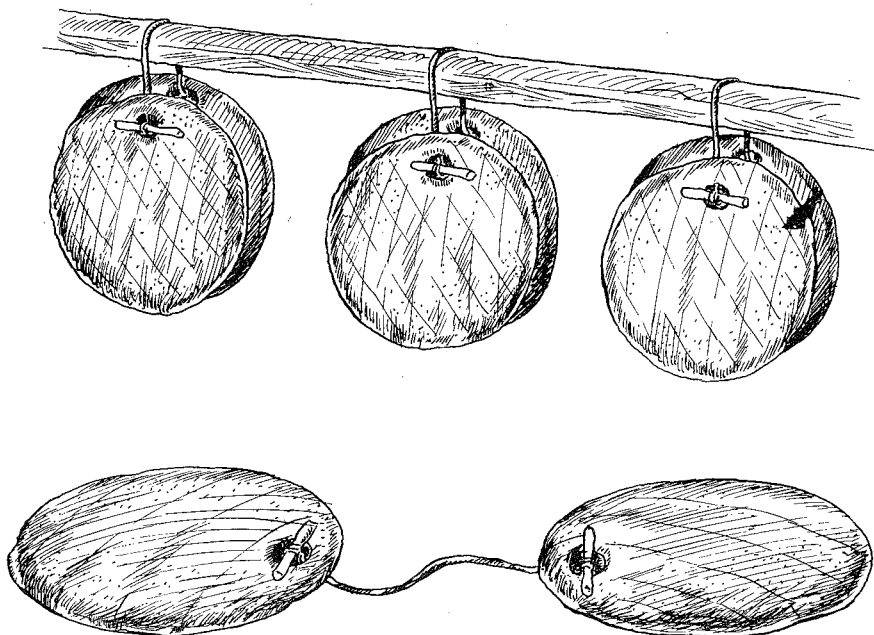

Fig. 1. Sötbröd. Nurmo socken i Österbotten.

detta förfarande att hänga upp bröd till torkning inte är en tillfällig, endast till Österbotten begränsad företeelse. Det har tvärtom sin givna plats i utvecklingen av metoderna att lagra bröd, och uppgifter om det finnas från ett mycket vidsträckt geografiskt område. Från västra Finland föreligga dylika uppgifter både från det svensk- och finskspråkiga området, från Nyland ända fram till Lappland (Kittilä).¹⁰ I Tenalatrakterna ha svenskarna i Nyland om bröd använt benämningen "okabrö". Bandet mellan pinnarna eller "oke" var ofta förfärdigat av en vidja.¹¹ Från det finska Sydösterbotten föreligga uppgifter, enligt vilket både pinnarna och bandet ofta ersattes med en rak sticka som förenade bröden med varandra, såsom framgår av fig. 2. I Lillkyro har den ena av pinnarna varit spetsig, så att man kunde sticka den som en nål genom den färska kakan, utan att på förhand behöva förse denna med ett hål.¹⁰ Det är intressant att konstatera, att det endast är särskilda, sällsynta och gammaldags bröd man hängt upp på detta sätt: i Nyland julbröden, i Österbotten de paltbröd, som tillreddes under höstslakten, fig. 3,¹⁰ samt de stekta ostarna, fig. 4. Bröden för vardagsbruk placerades på spett eller brödgrindar. Det är uppenbart, att det äldsta förfaringssättet bi-

¹⁰ Enligt uppgifter i Sanakirjasäätiös arkiv i Helsingfors.

¹¹ Meddelanden av professor G. J. Ramstedt.

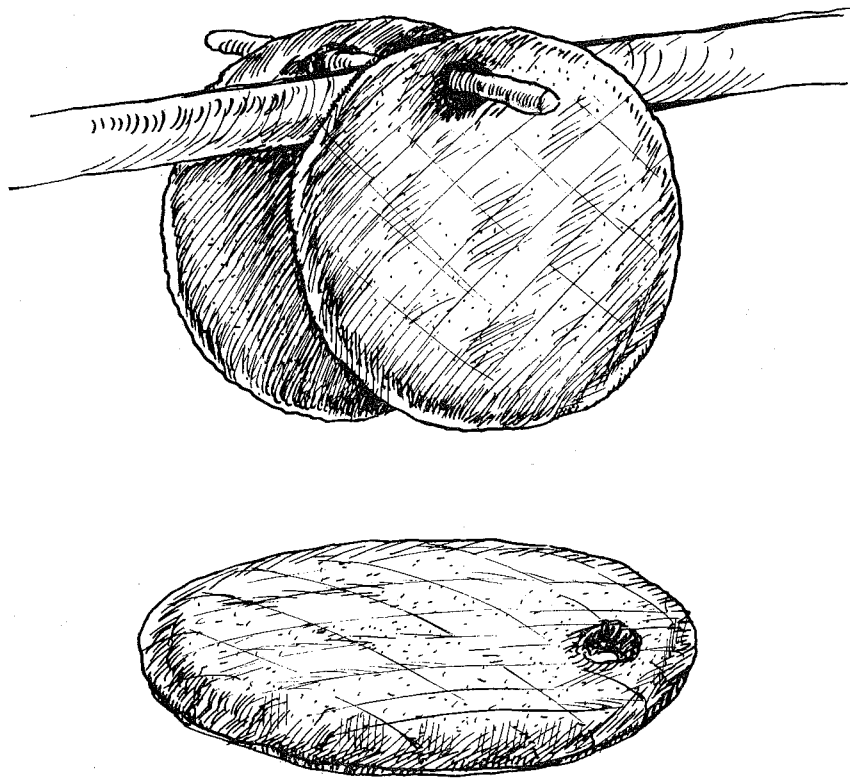

Fig. 2. Ett par hålbröd med pinne. Alajärvi socken.

behållits, då det gällt att torka bröd, avsedda för julen och andra märkligare tillfällen. Även de lappar, som i större utsträckning beredde mesost, hängde upp ostkakorna parvis i träden, fig. 5, efter att de fått torka en vecka på en ställning av pärtor.¹²

Från Sverige kan man först och främst draga sig till minnes vad Olaus Magnus berättar från Västergötland. ”Desslikes bakas ock brödkakor stora som krigarsköldar, tjocka och runda. Dessa bröd, vari man vid bakningen gjort ett hål närmare kanten, hängas upp på stänger ute i fria luften för att torka och hårdna.”¹³ Bröden hängdes tydligen upp på samma sätt, som åtminstone för någon tid sedan var i bruk i Värmland. Från Östmark finns följande uppteckning: ”De hade en annan sorts tunnbröd, de voro en halv meter tvärs över och så tunna, som de kunde baka. Och det var hål i en

¹² Gösta Grotenfelt, *Vanhanaikainen suomalainen maitotalous*, Helsinki 1916, s. 224—226.

¹³ *Historia de gentibus septentrionalibus*, Michaelisgillets översättning, Sthlm 1916, 13 boken, 17 kap.

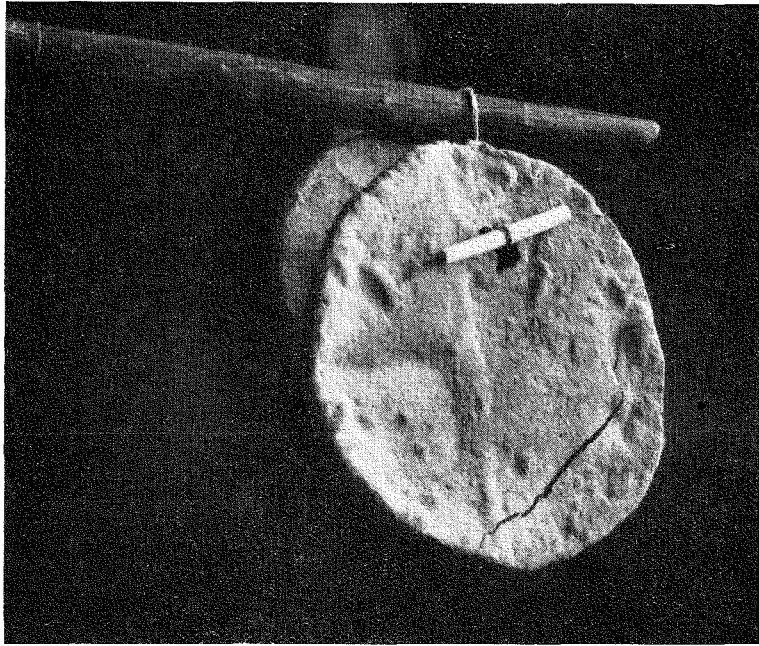

Fig. 3. Ett par blodbröd (kamsu). Nivala socken. Foto förf.

kant, och det var som en 'knörvel'. De bundo fast dem parvis till att torka. De gjorde ett hål med en syring."¹⁴ Också i Finnskoga (i Höljes by) berättas, att brödkakorna hängdes två och två i ett snöre med en pinne i vardera ändan, "knarvel". Därtill kommer, att här och där i gränstrakterna av det område, där hålkakor brukas i Sverige, från Dalsland ända fram till Häl-singekusten, anbringas hålet nära kanten,¹⁵ trots att det numera är så pass stort, att man kan träda spettet genom det. Att hålet placerats vid kanten är givetvis en relik av det tidigare sättet att hänga upp brödet; i annat fall vore det omöjligt att förstå, varför det anbringats på detta ställe, eftersom ett hål mitt i brödet är mest praktiskt och numera också förekommer oftast. Nils Keylands förklaring, att hålet ofta göres nära kanten därför, "att kakan skall bättre balansera på spettet",¹⁶ är givetvis bara ett löst antagande. Bäst är balansen, då hålet befinner sig mitt i brödet och då spettet går genom det.

¹⁴ Uppsala landsmålsarkiv 12423, s. 397 (1928). För uppgiften tackar jag docent Åke Campbell.

¹⁵ Karta i Uppsala landsmålsarkiv. Se Nils Keyland, *Svensk allmogekost*, I, Sthlm 1919, fig. 6 och 30, s. 60 och 85.

¹⁶ Nils Keyland, a. a., I, s. 214.

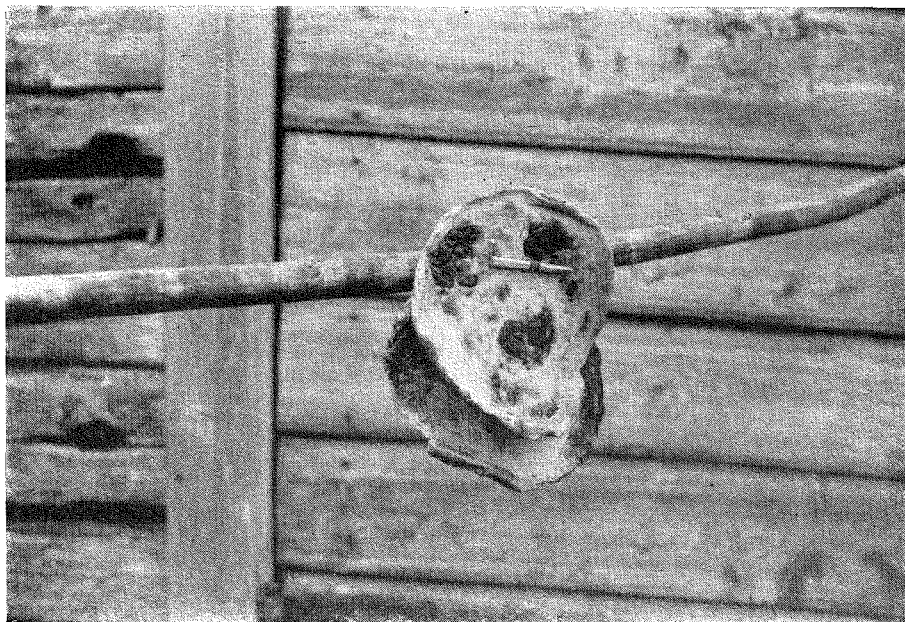

Fig. 4. Ett par på spettet hängande skarpostar. Korsnäs. Foto Bo Nikander 1934.

Det ovan sagda är redan nog för att ge vid handen, att metoden att hänga upp kakorna parvis står i ett organiskt samband med hålkakans uppkomst. Inte ens den enkla men praktiska upptäckten, att hålet borde anbringas mitt i brödet och spettet trädas genom det, har gjorts utan att en långvarig utveckling föregått; det obekväma och skrymmande förfarandet att hänga upp bröden parvis med tillhjälp av pinnar och band är ett led i denna utveckling. Detta förfaringssätt bottnar åter i den urgamla metoden att hänga upp jaktbyte och andra för förvaring avsedda livsmedel. Köttstycken, som skola rökas eller torkas, hängas parvis upp på en sparre; jägaren hänger upp de fåglar han fångat parvis vid fötterna på spetten i skogsboden; på hela det stora arktiska området fästas större för torkning avsedda fiskar parvis vid varandra vid stjärtarna och lyftas upp på stänger; arbetshandskarna äro av gammalt försedda med länkar, med vilka handskarna fästas vid varandra, innan de kastas upp på sparren i stugan nära eldstaden för att torka; skopluggen bindas ihop vid remmarna och kastas upp på sparren o. s. v. Vilket annat förfaringssätt hade väl husmodern i forna tider kommit att tänka på, då hon kom så pass långt i sin brödhushållning, att hon sökte förvara brödet till morgondagen eller till följande nytändning. Hon hängde givetvis upp bröden på samma sätt som hon tidigare hängt upp köttet, fisken och handskarna. En kaka kunde hon inte hänga upp — den behövde oundgängligen

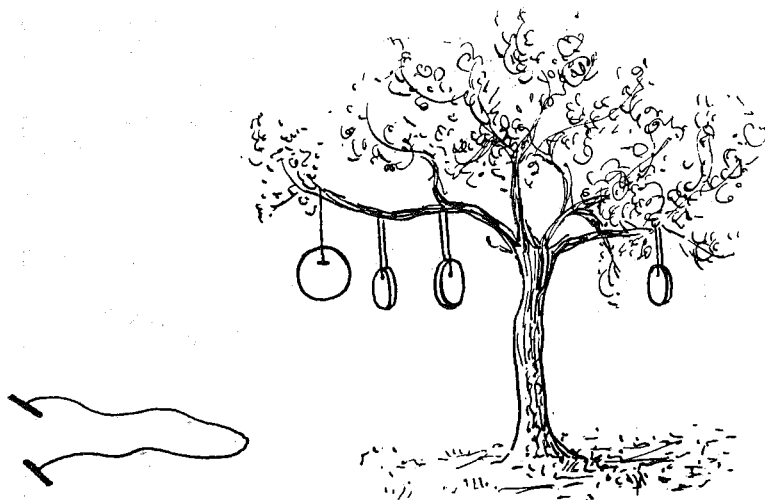

Fig. 5. I ett träd parvis hängande lappska ostar samt hängningssnöre.
Kittilä. Enligt Gösta Grotenfelt.

en kamrat, eller en maka. Det hela gav ett gott underlag för ett träffande ordstäv.

Metoden att hänga upp bröden parvis har förekommit inte blott i Finland och Sverige, trots att utvecklingen endast i dessa länder nått fram till en verkligt praktisk lösning, till de egentliga hållkakorna, av vilka långt flera få rum på samma spett än fallet är om bröden hängas upp parvis eller de böjas i mitten, varvid brödets sidor komma att vila mot spettet. Såsom man kunnat vänta sig anträffas samma metod på ett annat konservativt bröd-område i Europa, där man ända till våra dagar använt både havrebröd och hårt rågbröd, nämligen i Alperna. Rhamm har räknat upp ett antal byar i Sydtyrolen och trakten av Innsbruck, där man ännu bakar rätt små, halvtunna bröd som kallas "paarlbot".¹⁷ Redan namnet ger vid handen hur de torkas. De hängas alltid parvis upp på sparren. Alpböndernas gamla brödhushållning har för övrigt bibehållit många sådana drag, som ha noggranna motsvarigheter i Norden; i synnerhet i de konservativaste trakterna i Finland är det lätt att finna dylika. Sådana äro t. ex. anordningarna för torkning av tjocka bröd utan hål, de s. k. brödgrindarna, ugnarna ute i det fria, den omständigheten att man bakar två gånger om året o. a. sådant, som förf. hoppas kunna återkomma till i ett annat sammanhang. Från det vidsträckta

¹⁷ K. Rhamm, *Urzeitliche Bauernhöfe in germanisch-slavischem Waldgebiet*, I, Braunschweig 1908, s. 1011, i *Ethnographische Beiträge zur germanisch-slavischem Altertums-kunde*, II.

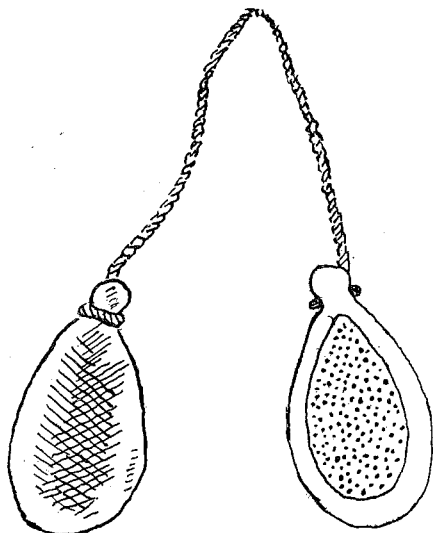

Fig. 6. Italienska ostar med smörkärna.
Enligt Jaberg-Jud.

området mellan Alporna och Norden ha dessa metoder för länge sedan försvunnit jämsides med att bruket av mjukt bröd blivit allmänt.

Det är mycket sannolikt, att man någon gång på det vidsträckta mellan-europeiska slättlandet hängt upp kakor parvis för att torkas på sparrar. Det holländska ordspråket "hak zoekt zijn gemak", som redan under århundraden haft denna förvanskade form men där det första ordet tidigare torde ha lytt "kaak" eller "kakje", kaka, har väl dock inte uppkommit utan anledning. Det bästa beviset härpå ger det ovannämnda "every cake has its make", som ännu lever kvar i engelska dialekter. Och det är mycket naturligt, att ordstävets ursprungliga form bibehållit sig just i England, där liksom även i Skottland den folkliga brödhushållningen bevarat många konservativa drag. Där har man ända till våra dagar gräddat tunnbröd utan ugn, vikt dem och hängt upp dem på sparrar för att torka,¹⁸ på samma sätt som man i Dalarna gör med tunnbrödet, alltför tunt för att hängas upp med tillhjälp av pinnar. Även i Skottland och på Irland användes ett halvtunt bröd, som i hög grad påminner om det halvtunna sötbrödet i Nordskandinavien eller det osyrade högtidsbröd, som man i västra Finland hängt upp parvis på sparrarna för förvaring. Lika länge — kanske ännu längre — har man torkat ostkakor parvis. En lysande parallell till lapparnas förfaringssätt anträffas i Italien.

¹⁸ Sigurd Erixon, West European connections and culture relations, i Folk-Liv 1938, s. 152.

Där binda bönderna fortfarande parvis ihop sina päronformade ostar, fig. 6, i vilka de förvara smör, och hänga upp dem på sparrar.¹⁹

Den etnografiska motiveringen här ovan torde fullt tydligt ge vid handen, att ordstävets "kaka söker maka" på sin tid framgått ur den påtagliga vardagsverkligheten. Samtidigt belyser detta ordstäv på ett värdefullt sätt ett av mathushållningens mest centrala problem: på vilket sätt man sökt förvara större matvaruförråd och hur man konserverat dem, så att de undgått bakteriernas härjningar.

Summary

"Every Cake has its Make"

Outside English this proverbial expression is found in various different forms in the Scandinavian languages, in Dutch and in Finnish. In Danish and in Swedish the proverb is found already in medieval sources. From about 1880 linguists have tried in various ways to explain its origin and oldest form. The writer points out that the factual background is the ancient custom of hanging up in pairs rounds of bread or cheese to dry on the spit. Gradually this has developed into the present-day making of the common round-bread, which has its hole in the center. The wide extension of the proverb proves that this method of preserving and the use of the hard bread in the households of the common people were spread over a much wider area than now, this custom being known to-day only in the north of Sweden, in the west of Finland and among the Alps.

¹⁹ K. Jaberg und J. Jud, Sprach- und Sachatlas Italiens und der Süd-Schweiz, VI, Zofingen (Schweiz) 1935, pl. 1207.

Övermål och övervikt

Nya bidrag till diskussionen om äldre tiders mått och vikt

Av Sam Owen Jansson

I denna tidskrifts tjugonde årgång har Sune Ambrosiani ställt under debatt ett problem, som all diskussion om äldre metrologi borde börja med, och som kunde formuleras så enkelt som så: hur resonerade man då för tiden?¹ Varje epoks kulturyttringar måste betraktas mot bakgrunden av samtidens teoretiska förutsättningar — det gäller ej minst sådana företeelser av ekonomisk art som mått, mål och vikt. Ty det kan ju tänkas, att måttenheter och måttssystem utformats under inflytande av tankegångar, som nutida ekonomisk teori övergivit. Ambrosiani betonar mycket starkt, att i detta fall det medeltida tänkandet behärskats av helt andra åskådningar än de nu gängse. Nu, under fullt genomförd penninghushållning, är det uteslutande *kvantiteter* (volymmer, ytor) vi äro intresserade av att mäta med våra måttenheter; under ett tidigare skede, då samhällets ekonomi var byggd på naturaprestationer enligt utbildade värdesystem, vore *värdet* den primära faktor, som bestämde måttets storlek.

Här är icke meningen att närmare pröva, om denna uppfattning av medeltidens metrologiska förhållanden överhuvudtaget är giltig. Men om vi i anslutning till det ovan sagda undersöka en knippa sedvänjor, belagda från senare tid och innebärande just ett tillgodoseende av värdesynpunkter, bör resultatet kunna tillföra diskussionen en smula faktiskt material.

Kanske böra några begrepp först klaras upp, innan vi gå till studiet av beläggen. Övermål betyder endast, att man får eller lämnar mer än man är berättigad eller tvungen till. Det kan ske i form av rågat mål, då man öser på målkärlet så mycket, att det ändå inte rinner ner något över kärlets kanter. Lagstiftningen har ersatt detta med ett annat begrepp, när för rättvisans skull struket mål genomfördes, nämligen fast mål, som innebar, att man visserligen strök av målkärlet med ett strykbräde jäms med måttets överkant men ersatte rågan med ett tillägg, som mättes upp med ett bestämt, mindre målkärl.

¹ S. Ambrosiani, Till diskussionen om äldre tiders mått och mål, Rig 1937, s. 205 ff.

Olaus Magnus meddelar i trettonde bokens fyrtiosjunde kapitel, som handlar om mått och vikt i Norden, följande egendomliga uppgift: "Mått användes mest för spannmål, dock med det uttryckliga stadgandet, att borgare och stadsbor äga att begagna ett särskilt, mindre mått för att kunna bereda sig vinst samt dymedelst utgöra sina avgälder och hålla stadsmurarna vid makt. Lantmännen åter måste vid försäljning använda större mått, och detta skall därhos vid all spannmålshandel vara rågat".² Olaus Magnus menar således, att borgaren får sin vederbörliga avans på spannmålshandeln genom att en given spannmålskvantitet vid utminuteringsen skenbart blir större än den var vid inköpet i parti från bonden, tack vare skiljaktigt mätningssätt.

Denna vid första påseendet förbluffande upplysning förtjänar som så ofta hos Olaus Magnus det största beaktande. Vi behöva endast sammanställa den med staden Viborgs dokumenterade önskan på 1540-talet att få köpa spannmålen i rågat mål och sälja den i struket,³ för att man skall finna, att det måste ligga en realitet bakom. Något senare möta vi ett så signifikativt yttrande som Jesper Nilssons på Frösåker, då han försvarar sig år 1620 inför Västerås domkapitel mot sin kaplan, som påstår, att han har två olika måltunnor på gården: "then ena är en $\frac{1}{2}$ fierding större än then andra, och hans egna bönder the klagha ther öfuer, men thett dristar sigh ingen att vitna thett medh migh." Enligt domkapitlets protokoll svarade Jesper Nilsson nämligen: "Tunnorna äre både krönte, och *jagh brukar ingen handell; kan therefore intet hafua tu olijka mått.*"⁴

Vilken tankegång ligger nu bakom detta handelsbruk? En fingervisning ger oss ett uttalande av Stockholms stads justerare Zacharias Plantin år 1782. Det gäller ett likartat fall. Han omtalar,⁵ "att i städerna understundom intet kappemål gifves på tunnans smärre kubiska delar, såsom på $\frac{1}{2}$ tunna, $\frac{1}{4}$ tunna etc., under invändning, att kappemålet [här avses de kappar, som skulle uppmätas i stället för den avskaffade rågan och tilläggas det strukna målet] blifvit i kungl. förordningen endast bestått å den hela tunnan, på det säljaren vid minuteringsen, genom de mindre målen, ej skall komma till korta". Enligt den förordning av år 1739, som Plantin åsyftar, skulle en spann eller $\frac{1}{2}$ tunna "fast mål" utgöra 18 kappar och en halvspann eller $\frac{1}{4}$ tunna 9 kappar; men köpmannen lämnade således inte ut mer än 16 resp. 8 kappar för att skydda sig för de förluster han gjorde vid utförsäljningen i minut av den tunna spannmål à 36 kappar, som han en gång köpt.

² Olaus Magnus, *Historia om de nordiska folken*, 3, Michaelisgillets översättning, Uppsala & Sthlm 1916, s. 86.

³ A. I. Arwidsson, *Handlingar till upplysning af Finlands häfder*, 1, Sthlm 1846, s. 320: "Item Skall och fförhanlas med K: M: atth borgaren må inköpå wphögadhe spanmoledh och fförsölia spannen stroken igen etc."

⁴ Kyrkohistorisk årsskrift 1915, s. 358 f.

⁵ L. B. Falkman, *Om mått och vikt i Sverige*, 2, Sthlm 1885, s. 199.

Den moderna människan frågar sig nu givetvis, varför inte köpmannen i stället ökade minutpriset och så på ett i våra ögon legitimt sätt skaffade sig kompensation för "svinn" vid lagring och utminuteri. Med denna fråga har man nått kärnpunkten i problemet. Just den utvägen låg nämligen inte alls så nära till hands för äldre tiders nu övervunna prisåskådning. Kanske klarast framträder denna i de s. k. månadstaxorna för brödvikten. Trots spannmålsprisets fluktuationer skulle priset pr bröd konstant vara värdet av något mindre mynt, t. ex., såsom i bagarordningen av år 1622, en fyrk, men brödets vikt fick i stället variera. Denna princip känna vi från kontinenten åtminstone från 1200-talet, och vad beträffar Sverige behöver endast hänvisas till de upprepade påbuden om brödvikten i det medeltida Stockholm.⁶

Fullt analog med detta specialfall är väl icke den tillämpning av tankegången, som Zacharias Plantins köpmän göra. I så måtto kan man jämställa bagarens och köpmannens tillvägagångssätt, att liksom bagaren icke får höja brödbullens pris men i stället minskar dess storlek, köpmannen icke kan lägga på minutpriset de genom spill åsamkade kostnaderna utan i stället minskar storleken på det mått han mäter ut med. Men om vi betrakta bullen som mått för varan bröd och jämföra egenskaperna hos bagarens och köpmannens mått, blir det en väsentlig skillnad dem emellan. Bagarens "mått" skiftar kanske månad för månad, men det är ändå vid varje tidpunkt ett och detsamma. Köpmannen har samtidigt "tu olijka mått" att röra sig med, men de undergå ingen dylik förändring; på dem avläser man icke varans växlande marknadsvärde. Skillnaden mellan köpmannens bägge mått skall motsvara en förlust, som står i konstant proportion till kvantiteten.

Vi äga en 1700-talsexcerpt ur Stockholms nu förlorade tänkebok för år 1530, som lyder: "Om slotztunnan. Medh en stoor tunna buritt up, och medh en liten gifwitt uth? Om dhett war tiyfwerij?"⁷ Här ges oss ett belägg för att också en statlig myndighet använder den ovan antydda metoden att kompensera lagringsförluster. Det är icke något förvånansvärt däri; situationen för kronan och dess uppbördsmän är ju precis densamma som för köpmannen. 1500-talets fogderäkenskaper visa också, att dubbelmåttan voro regel. Där skiljes ofta på "uppbördstunnan" och "utgiftstunnan", den förra t. ex. år 1582 beräknad till 52, den senare till 50 kannor.⁸ Proviantmästaren Bryngel Bengtsson ställes inför rätta inför Erik XIV:s nämnd för att han "haffuer

⁶ A. Ulrich, Bidrag till brödförsäljningsprisets historia i Sverige, Fataburen 1909, s. 223 ff.; E. Kelter, Geschichte der obrigkeitlichen Preisregelung, 1, Jena 1935; Stockholms stads tänkebok t. ex. 4/7 1481, 19/9 1496 och 20/12 1505; Ambrosiani, a. a., s. 207.

⁷ Samfundet S:t Eriks årsbok 1931, s. 194.

⁸ S. O. Jansson, Mått, mål och vikt i Sverige till 1500-talets mitt, Nordisk kultur 30, Sthlm 1936, s. 32.

hafft 2 tunnor, ther medt han haffuer vpburedt gärde partzelerne, och war then tunne som han vpbar medt 2 skäpper större än then andre som han gaff vtth medt, och behöلت såledis thett öffrige sigh till godhe. Wdi liche måtthe haffuer han och så hafftt twenne pundere, och war then som han vpbar medt 4 march p:d stiffuere på lispundet änn then han vtthgaff medt". Här är det icke själva principen som är straffbar; det är den oskäligen stora skillnaden mellan måtten, som han dessutom begagnat till egen vinning.⁹

En anvisning på hur Bryngel Bengtsson borde ha handlat ger mutatis mutandis 1602 års fogdeordning för Finland: "Och på det att fogdarne icke skola hafva orsak, när the till rekenskap icke komma kunna, att ursäcka sig dermed, att spannmålen är antingen genom ohyra förtärd eller ock blivitt förspild och hafwer satt sig, när man hafwer så ofta målett honom om, derför så vele vi bestå uppå hvar tunna en spillekappe, så att när de 31 kappar äro upmåta, då skall bonden gifva derofvan uppå en kappe och den skall räknas fogden för spillekappe, derför han ingen räkenskap göra skall; dock skall han denna vår moderation icke missbruka och det till spilling införa, som aldrig blev förspilt, utan der något kan bliva utöver, det skall komma oss och kronan till gagn och bästa."¹⁰ Begreppen uppbörds- och utgiftstunna äro här avskaffade; man känner blott ett grundmått — det motsvarar utgiftstunnan — och förlusten under lagring och transport kompenseras genom övermål räknat på detta mått. Den procent uppbördsmanen får tillgodogöra sig är i kammarkollegii resolution på landshövdingens över Västernorrlanden frågepunkter 29/5 1636 betydligt mindre: "när bonden gifver både till vahnligh råge och spillekappe, een half fierding — — på hvar tunna — — då kan fougden dermedh wäl wara behållen, och fullt öfwermåhl, nembl. sex tunnor af hvarie hundrade lefverera, der öfver han bonden intet besvära skall."¹¹ Fogden skall sålunda till kronan redovisa 6 %:s övermål; själv hålles han skadeslös med vad som blir över av det bonden givit i övermål ("råge och spillekappe"), nämligen $\frac{1}{4}$ %.

År 1638 fastställde riksdagen, att all uppbördsspannmål skulle mottagas med struket mål, oskakat och ostoppat; "men i stället för rågan så ock avgången skall givas på var tunna 2 upplandsfat eller 2 finska kappar, men av maltet 3." Tunnan räknades i riksdagsbeslutet till 32 upplandsfat. I "avgången" återfinna vi den lagringsförlust, för vilken kronan, proviantmästare och uppbördsmän skola hållas skadeslösa.

Även i fråga om smör, kött och fläsk fick allmogen lämna ersättning för avgången genom att övervikt fordrades med 5 à 10 %.¹² Som i Bryngel

⁹ Historiska handlingar, 13: 1, Sthlm 1884, s. 253.

¹⁰ Falkman, a. a., 1, Sthlm 1884, s. 74.

¹¹ Excerpt i Odelbergiska samlingen, II: 47, Nordiska museet.

¹² H. Swenne, Svenska adelns ekonomiska privilegier, Göteborg 1933, s. 339 f.

Bengtssons fall förekom naturligtvis, att uppbördsmännen fordrade mera. Av torrt kött togs oberoende av årstiden 5 marker övervikt på lispundet (25 procent), anförde man som klagomål mot amiralitetets uppbördsskrivare i Kimito år 1684.¹³

Spillmarken vid avlämnande av smörtionde till prästen är också en övervikt av samma art som den nyss nämnda.¹⁴

J. D. Cneiff meddelar i sin bekanta "Berättelse om Skäl-Fänget i Österbotten", att "det skälspäck, som tillfaller en färdman i lått efter medelmättigt fänge, ej räknas drygare, än til 11 pund, hvilka hvardera innehålla 1 lisp. 5 mark besmansvigt."¹⁵ Den tankegång, som nyss exemplifierats från uppbördsväsendets område, har här tagit sig ett likartat uttryck. Det är späckets urlakning, som motiverar övervikten. Den tillämpade uppköparna ännu i mannaminne vid uppvägning av sälspäck på Färö.¹⁶ "Lättningsvikten", den övervikt som uppköparen av färska köttvaror beräknar för att hålla sig skadeslös för avgången, spelar en roll ännu i våra penninghushållningens dagar. "När varan satt sig eller kallnat, skall köparen ha den vikt, efter vilken varan sålts".¹⁷ För "smutsvikt" göres avdrag vid försäljning av icke rengjorda hudar och skinn.¹⁸ Det är samma andemening i Olaus Magnus' uppgift i det kapitel, ur vilket inledningscitatet hämtats: "Frusna varor, såsom kött och fisk, avyttras och mottagas i all sämja efter skälig uppskattning köpare och säljare emellan, för att man ej med övlig vägning måtte få betala även den i godset inneslutna isen. Ty det gäller som en svår förbrytelse, om — — död vikt räknas med i tyngden."¹⁹

En närstående tankegång är den, då varans sämre kvalitet motväges av drygare mått. Från vitt skilda tider och orter kunna exempel ges härpå. Pälsskinn ha hos oss sedan urminnes tid räknats i fyrtiotal, "timmer", men ur nutida folkminne erhålles den uppgiften från Jämtland, att "vid sämre vara eller vid mindre exemplar hände dock, att köpare fordrade att få skjuta in på något av stycketalet" (= drygt 40).²⁰ Mycket belysande är i detta hänseende en upplysning i Anders Olssons och Anders Månssons räkenskap för Söderköping 1589: "Er wettendes att all denne spannemål är med opbördz tunnan

¹³ J. Gardberg, Kimito friherreskap, Hfors 1935, s. 289 (benäget påpekat av landsantikvarien R. Odencrants).

¹⁴ Jämtlands fornminnesförenings tidskrift, 7, Östersund 1919—21, s. 184; uppteckning i Etnologiska undersökningens arkiv, Nordiska museet, 7095.

¹⁵ Vetenskapsakademiens handlingar, 18 (1757), s. 188 f.

¹⁶ Etnologiska undersökningens arkiv, Nordiska museet, 5547 och 5569.

¹⁷ Ibidem, 6485.

¹⁸ Ibidem, 5539.

¹⁹ Olaus Magnus, Historia, 3, s. 87.

²⁰ Etnologiska undersökningens arkiv, Nordiska museet, 7066.

utgifuen som höll 52 kannor, som i utgiften vidare förmäles. Orsaken ähr att i tette år war slö sädh, elliest och för frachtens skyldh bleff lefvereringen mellit med opbördz tynnen."²¹

Men även i ett annat avseende är denna uppgift av stort intresse. Också "för frachtens skyldh bleff lefvereringen mellit med opbördz tynnen". Innebörden är att härmed ge varumottagaren vederläg för att han måste själv ombesörja transporten till förbrukningsorten. Det är precis samma tankegång i det hundra år äldre medgivandet för klockaren vid Åbo domkyrka att "for syna förtzla" kräva rågat mål, när han uppbär sin lön vid sockenkyrkorna, men "anammnar han roghen i Abo, tha skal huar oc en span strykes."²² Vid strikt tillämpning av detta resonemang skulle man hamna i ett tillstånd, då övermålet måste beräknas olika för var och en av de olika vägsträckor, som komma i fråga. Ty både för denna och föregående kategori av vederläg gäller ju, att den faktor som skall kompenseras genom drygare mått, icke är en konstant.

Att varan på detta sätt skall formellt öka i kvantitet i proportion med frakt och forlön, det är en grundsats som i Sverige tog sig sitt förnämsta systematiska uttryck i den s. k. proportionerade övervikten, som till 1800-talets mitt lagligen gällde för järn- och metallvikten i bergslagera och i uppstäderna i jämförelse med stapelstadsvikten.²³ Den innebar, i korthet, att 1 skeppund t. ex. stångjärn efter bergsvikt på utskeppningsortens järnväg befanns väga $1\frac{1}{10}$ skeppund; 1 skeppund uppstadsvikt åter var $1\frac{1}{20}$ skeppund stapelstadsvikt. "Det fraktar sig själv som järnet i Bergslagen", sade ett gammalt ordspråk.²⁴ Det är dock klart, att när principen ges denna praktiska utformning och ortsgrupporna för den proportionerade övervikten generaliseras — som kanske icke skedde förrän i slutet av 1500-talet — till blott två, då är det teoretiska ändamålet med överviktssystemet i realiteten ganska illa tillgodosett. Det framträdde klarare, när de norrländska järnbruken började sin verksamhet. Zacharias Plantin anför t. ex. i sitt förut citerade memorial år 1782 det orimliga i att järn vägt med bergsvikt exempelvis vid Kengis bruk i Tornedalen skulle med sin övervikt kunna sägas betala frakt och forlön till Stockholms väg, varifrån samma järn utskeppades efter stapelstadsvikt.²⁵

²¹ Jansson, a. a., s. 35.

²² R. Geete, Smästücken på forn svenska, ser. 2, Sthlm 1900—16, s. 63.

²³ Beträffande ryndmätt för spannmål har ett på samma sätt utbildat system påvisats i Preussen på Tyska Ordens tid, Jansson, a. a., s. 10; beträffande ryndmätt för vin i Schweiz och Tyrolen, W. Rottleuthner, Ueber Mass und Gewicht in Tirol, Zeitschrift des Ferdinandeums, 44, Innsbruck 1900, s. 11.

²⁴ Etnologiska undersökningens arkiv, Nordiska museet, 6373.

²⁵ Falkman, a. a., 2, s. 196.

Men det är här icke anledning att ingå på detaljer. Den proportionerade övervikten förtjänade för övrigt sin egen grundliga behandling. I detta sammanhang är den intressant som ett exempel på verkningarna av här skärskådade tankegångar, särskilt intressant därför att dessa under lagstiftningens medverkan givit upphov till nya lokalt begränsade enheter. Forskaren söker just förklaringar till den rikt utbildade lokala differentieringen av mått, mål och vikt i Sverige före 1600-talets reformer. Ett mera djupgående studium kommer måhända att visa, att den teori, som skapat den proportionerade övervikten, ligger bakom många flera lokala skiljaktigheter mellan mått- och viktenheter med samma namn. Någon annan orsak kan det väl t. ex. icke vara till att enligt 1594 års ordinantia om köphandeln Uppsala, Västerås och Enköpings stadstunnor skulle hålla 52 kannor, medan Stockholms stadstunnor höllo 50 kannor. Om man emellertid ville tillämpa denna förklaring för skiljaktigheter mellan områden, som icke ha andra ekonomiska förbindelser än dem som den yrkesmässiga grosshandeln förmedlar, bör man se sig väl för. Ty i grosshandelsmiljö torde principen i fråga icke ha ursprunglig hemortsrätt; dess riktiga jordmån är en hushållning grundad på naturaprestationer.

Har också kompensationen för avgången, som var huvudtemat för vår tidigare framställning, medfört uppkomsten av nya enheter? Utan tvivel; och några fall ha redan nämnts. I Cneiffs uppgift om "sälspäckspundet" à 25 marker se vi ju t. o. m., hur seden skapar en ny enhet. Något behov av att lagstiftningsvägen slå fast denna enhets storlek har icke förelegat. Råkopparvikten och tackjärnvikten erbjuda oss emellertid för Sveriges del sådana exempel.²⁶ I § 9 av 1739 års förordning om mått, mål och vikt heter det: "Men som jernets svåra försel behöfver ifrån bergverken och uppstäderna sin proportionerade öfvervigt, för bättre utkomst i frakt och kostnad, så skall, så hädanefter som härtills, jernet i bergslagen och uppstäderna behålla sin vanliga öfvervigt, och blifver således 1 skeppund jern i bergs- och hammarvigt 22 och i uppstadsvigt 21 markpund; äfven råkopparen, för afbränningens skuld, 22 markpund på skeppundet. Ett skeppund tackjernsvigt gör 26 pund bergsvigt." Smältningsavgången kompenseras således med 10 %:s övervikt för råkopparen och med 30 %:s övervikt för tackjärnet. Av 26 lispund tackjärn blir 1 skeppund stångjärn, säges det redan i bergverksräkenskaper från 1500-talets mitt.²⁷

²⁶ Ett utmärkt exempel från kontinenten är det på 1550-talet i Württemberg genomförda systemet för mätning av vinet, varvid enheterna för det ojästa vinet gjordes något större än för det jästa, F. Lutz, *Altwürtembergische Hohlmasse*, Stuttgart 1938, s. 4 f. Tankegången yttrar sig också i F. B. Pegolottis uppgift från 1320-talets London, att råsilke där såldes i skålpund à 18 uns men blekt silke i skålpund à 15½ uns, Pegolotti, *La pratica della mercatura*, ed. A. Evans, Cambr., Mass. 1936, s. 255.

²⁷ H. Forssell, *Anteckningar om mynt, vigt, mått och varupris i Sverige*, Sthlm 1872, s. 101.

Från det medeltida London kan i detta sammanhang anföras en lärorik episod. Det engelska måttet "quarter" skulle enligt förordning bestå av 8 strukna "bushels", men sed var att alltid fordra 8 rågade bushels, som egentligen motsvarade 9 strukna. Bryggarna hävdade nu år 1391, att också 1 quarter malt borde utgöra 9 bushels, eftersom det blev knappt mer än 8 bushels kvar, när det rensats. Argumentet innebär, att det är säljaren som skall svara för den värdeminskning en varukvantitet undergår hos köparen genom avgången, icke genom att han får mindre betalt per enhet eller betalning med avdrag för den beräknade avgången, utan genom att måttenheten förstoras. De engelska myndigheterna gjorde emellertid motstånd mot en befarad ökning av måttet quarter. Karakteristiskt för det medeltida betraktelsesättet av priser och måttenheter är, att de icke kunde finna annan utväg att förhindra ökningen än att dekretera, att malt icke finge säljas orensat.²⁸

När vi ovan sökt analysera de anförda metrologiska uppgifterna, har blickpunkten legat på den gynnade partens sida, uppbördsmannens, rättagarens eller uppköparens. Men hur ter sig problemet ur allmogens — huvudleverantörens — synpunkt? I praktiken reduceras problemet för allmogen till frågan, huru varumottagaren skall förnöjas i enlighet med hederns bud om dryg vikt och gott mål. Om man undersöker bondebefolkningens uppfattning om övermål och övervikt, sådan den avspeglar sig i nu upptecknad folktradition, skall man snart finna, att nätt vikt och struket mål allmänt ansetts vittna om snikenhet, en egenskap som man å andra sidan ingalunda vill fränkänna handelsmannen. Allmogens hedersbegrepp mötas här med varumottagarens intressen. Vad kan ett sådant förhållande väntas ge för resultat i fråga om mått- och vikthenheterna? Givetvis en småningom skeende förökning av enheterna. Hur inrotat ett från början frivilligt tillägg till ett mått kan bli, visar historien om "småtienden" i Sogn, som knyter sig till ett målkärl i De Heibergske Samlinger, "prestemelen" från prästgården i Aurland: "När man reiste med tiende til presten, hadde man alltid godt mål for å være sikker på å få nok. Efterat kornet var opmålt, gav man gjerne noen næver korn attpå, eller var slumpen liten, ga man hele slumpen. Dette kaldte man 'småtiende'. Ved innløsning av prestetienden måtte alle bønder i Aurland også innløse 'småtienden' med 40 øre pr. gård."²⁹ Hur nära till hands ligger det inte

²⁸ L. F. Salzman, *English trade in the middle ages*, Oxford 1931, s. 46 f.

²⁹ Meddelat av godsägare G. F. Heiberg, Amla i Sogn. — Ett slags frivilligt tillägg, som Londons borgare fordrade av de främmande köpmännen, är också upprinnelsen till att en "hundredweight" blivit 112 pund, Ch. Pendrill, *London life in the 14th century*, London 1925, s. 118 f. Med kännedom härom är det ju ej svårt att förklara, varför en "thousandweight" är 1120 pund. I varje fall synes det ej behövt att söka någon djupare ekonomisk orsak till denna förökning av viktheneten, t. ex. ökad tillgång på de varor, som vägas med "hundred"- resp. "thousandweight", och därmed följande prisfall, vilket Ambrosiani däremot antager (a. a., s. 207).

att förstora målkärlet, eftersom det inte rymmer hela den kvantitet, som ändå bör mätas upp? Med tiden kommer så kravet på övermål tillbaka, och historien upprepar sig ånyo. Fråga är, om inte spannmålstunnans utveckling från 48 kannor på 1500-talet till 56 kannor i 1665 års plakat om mått och vikt till dels är av samma art.³⁰

De ovan sammanställda exemplen ha med några undantag varit svenska, hämtade från 1500-talet och senare århundraden, men det har redan framgått, att det betraktelsesätt, varom de vittna, kan spåras också i andra kulturländer och givas vida äldre anor. Det är i själva verket ingen anledning att kalla tankegången medeltida. Enstaka exempel på samma åskådningar från det östra medelhavsområdet antyda äldre kulturhistoriska sammanhang, som förtjäna noggrannare undersökning.³¹

Zusammenfassung

Aufmass und Übergewicht

Nach dem ältesten Stadtrecht Schwedens ("Bjätköarätten") ist es verpönt, mit Massen verschiedener Grössen ein- und auszumessen. Doch wünscht die Stadt Wiborg in Finnland in den 1540-er Jahren dieses Privileg zu bekommen, und Olaus Magnus erzählt in seiner Geschichte der nordischen Völker, dass die Bauern den Stadtbürgern Aufmass liefern müssen, während die Bürger mit kleineren Massen ausmessen dürfen. Der "Schwund" sollte also durch Verkleinerung des Verkehrsmasses statt durch Preisauflschlag gut gemacht werden, was mit der damaligen Auffassung der Preise zusammenhängt. Aber auch die Steuereinnahmer des 16. Jahrhunderts brachten dieselbe Praxis betreffs der Naturalabgaben in Anwendung, wobei sie doch dem Staate über den grössten Teil der Mehreinnahme Rechenschaft ablegen mussten. Verf. führt einige Beispiele dafür an, dass die Betrachtungsweise, dass der Lieferant dem Empfänger den künftigen Schwund durch Aufmass

³⁰ Analoga fall äro kända från England, Salzman, a. a., s. 47. — Man kunde tänka sig, att måttets ökning vore avsedd att kompensera ett prisfall på spannmålen, så att tunnan bibehöll sitt realvärde som värdeenhets (jfr Ambrosiani, a. a., s. 207, 214 ff.), men tills vidare ha inga fakta kunnat framdragas, som tyda därpå.

³¹ Den österländske kyrkofadern Epifanos, som på 300-talets slut var biskop på Cypern, berättar t. ex., att när man där fyllde en "metrētēs" direkt från vinpressen, detta mått räknades som 104 i st. f. 100 "xestai"; de fyra motsvarade vindräggen, Epiphanius' treatise on weights and measures, ed. J. E. Dean, Chicago 1935, s. 47.

entschädigen soll, volkstümlich ist, und hebt hervor, dass das eine allmähliche Vergrößerung der Masse zur Folge haben kann. So könnte vielleicht die Vergrößerung der Getreidetonne im 16. und 17. Jahrhundert in Schweden eine Erklärung finden. Von derselben Gedankenwelt stammen auch solche Masse, die vergrößert werden, damit die Fuhrlohnkosten, oder der Schwund bei der Bearbeitung ausgeglichen werden sollen. Die Herinbringung der Fuhrlohnkosten bei der Bildung der Massgrösse war für das Eisengewichtssystem Schwedens charakteristisch; der Abgang bei dem Schmelzen des Eisen- und Kupfererzes hat auch zu einigen besonderen Gewichtseinheiten geführt. Es muss betont werden, dass diese Ideen in einer Gesellschaft, auf Naturalleistungen aufgebaut, natürlich sind.

Vår äldre byggnadstradition och arvet från antiken

Några funderingar

Av Erik Lundberg

En svensk på resa i Medelhavsländerna kan inte undgå att frapperas av den överensstämmelse, som råder mellan dessa trakters lågspetsiga takformer och de takformer, som präglade vår egen landsbebyggelse. Jämför t. ex. utsikterna över en italiensk småstad eller by med en dalaby eller en norrländsk kyrkstad! Byggnadsmaterialet är visserligen helt olika. Där sten och taktegel eller skifferartade stenflisor. Här timmer, vedtak och spån. Men det ligger dock något väsensbefryndat i hela byggnadssättet. Hur olikartad ter sig däremot icke en *mellaneuropeisk* by eller småstad med sina branta tegel- eller skiffertak och sitt korsvirke. Nyligen har Gotthard Gustavsson i föredrag lagt fram sina studier över italienska lantliga takkonstruktioner och här därvid pekat på, huru direkt *åstaken* i våra timmerhus, alltså även själva byggnadsmetoden, ha sin motsvarighet där nere i Medelhavsområdet.

Författaren har vid olika tillfällen gjort sig till tolk för en uppfattning av vår svenska byggnadstradition, som i densamma vill se en direkt härstamning från senantiken, från den gammalkristna tidens kultur, spridd till våra trakter via merovingernas frankerland och genom anglosachsarnas och frisernas förmedling. Detta innebär, att vår gamla byggnadskultur i mycket skulle utgöra en spegling av vad som en gång varit allmänt mellaneuropeiskt tillägnad antik tradition. I och för sig vore detta ju ingenting orimligt. Men det synes dock vara rätt svårt att finna förståelse för synpunkten.

Takformerna ägna sig dock alldeles särskilt till belysning av saken. Den antika gavelproportioneringen (med varianter, betingade av olika material) råder i hela norra medelhavsområdet — Spanien, Sydfrankrike, Italien, Balkan, Mindre Asien etc. — samt i Norge och Sverige (men ej Skåne-Gotland) och österut, ävensom i Alperna. Det branta taket härskar i Nordfrankrike, i England, Holland och Danmark, i Tyskland, och när delvis in i Polen. Det råder ej heller någon tvekan om det sammanhang, vari det branta taket uppträder. Det är med den gotiska byggnadsstilen, som detta tak tränger fram

Fig. 1. Utsikt över Assisi.

Fig. 2. Utsikt över Skellefteå kyrkstad.
Foto Bertil Berthelson.

från Nordfrankrike. Antikens gavel- och takproportioner ha på ett fantasifullt sätt omdanats genom gotiken. Det är också gotiken, som utbildat Mellaneuropas egenartade korsvirkesarkitektur — på grundval av antik teknik.

Helt naturligt synes då vara, att å ömse sidor om det område, som gotiken genomsyrat, antikens traditioner skola leva kvar mer eller mindre orörda. Se t. ex. på olika arter av *gallerihus*. Vi få då se bort från renässansarkitekturens gårdsarkader och portiker, vilka redan under 1400-talets sengotik tränga sig in överallt i Mellaneuropa. Men var finner man eljest arkader eller svalgångar såsom obligatoriskt tillbehör till bestämda alltjämt levande traditionella hustyper? Jo, nere i Södern — och i Skandinavians loftbodar! Ännu på

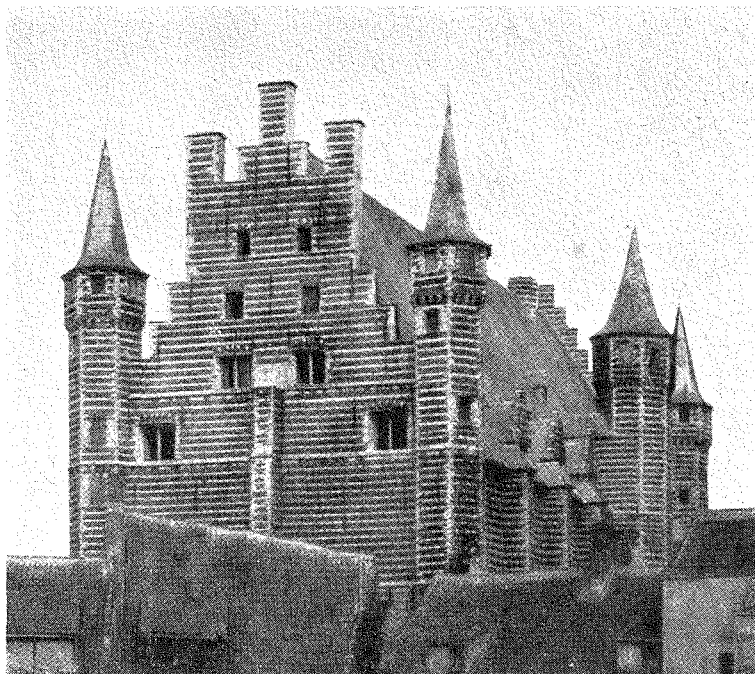

Fig. 3. Gotisk byggnad i Antwerpen.

1100-talet är kolonettgalleriet vanligt i Mellaneuropas palatsbyggnader, men med gotiken försvinner det (klostrens korsgångar äro dock *principiellt* konservativa). I Alpernas och i Schwarzwalds allmogebebyggelse ha de också hållit sig kvar liksom i nordöstligaste Tyskland — längst borta från den gotiska feodalkulturens centrum.

Man vill kanske närmast tro, att det är den *romanska* byggnadskonsten, som givit oss grundvalarna för vår byggnadstradition, och detta är otvivelaktigt fallet ifråga om *stenkyrkorna*. Men dessas takformer med den nämnda stilens mellan-spetsiga typ äro ingalunda desamma som i vår rotfästade allmogetradition. Loftboden har mestadels väsentligt lägre takfall och en annan, man frestas säga ålderdomligare uppsyn. Och detta gäller ävenledes i största utsträckning om övrig svensk allmogebebyggelse (utom Skåne).

Men — man plägar visa på mesulaburna säv- eller agtak såsom våra uräldsta reliktföreteelser, och där är det sannerligen inte fråga om låga takfall, utan tvärtom utpräglad branta sådana. Ja, detta är den yngre järnålderns inhemska och ålderdomliga byggnadsskick, som i enstaka relikty lyckats bibehålla sig ända fram i våra dagar. Men det grundläggande för vår breda tradition är dock något helt annat.

Däremot kan det hävdas, att mesulataken ha sin dryga andel i *gotikens till-*

Fig. 4. Gata i Visby.

komst — genom de skandinaviska normandernas emigration. Gotiken har uppstått, när dessa bildbara, skaparkraftiga nordbor fingo tillgång till hela skatten av senantik byggnadstradition — och till flödande fruktbart land. D. v. s. normanderna skapade *förutsättningarna* för gotiken: branta tak och träkonstruktionernas idé införd i stenbyggeriet etc.¹ Den nya *stilen* präglas av nordfransmännen på normandiska utgångspunkter.

Egendomligt är det, att denna nya stil endast i begränsad omfattning vann verkligt fotfäste i normandernas hemländer, i Skandinavien. Vi ha i stället fått våra grundvalar genom en antik byggnadstradition, som trängt undan mesulakonstruktionerna och gjort våra trakter till lika *lågtakbetonade* som någonsin Medelhavsländerna.

Hur är detta möjligt? Hur kunna våra husformer vara för-romanska, antika rentav? Ja, saken måste ses mot vid bakgrund. Den stora nydaningen i Västerlandets byggnadskonst tar sin början med karolingertiden. Det är då, som de unga barbarfolkens skaparkraft nått jämviktsläge mellan styrka och

¹ Förf. behandlar detta problem ingående i en snart utkommande bok om medeltida byggnadskonst.

Fig. 5. Gotländsk lada med agtak och brant takresning. Foto Nordiska museet.

kultivering. På en gång sjuder det nya i fruktbar alstring. Det är i denna nydaning, som senare normanderna komma med sin stora insats.

Söderut i Europa gestalta sig förhållande annorlunda. Där är arvet från antiken, den gamla kulturen, mäktigare, och ständig påspädning kommer från östern. Nydaningen blir till en början mindre stark. Gammal tradition gör sig gällande. Det är *frankerna*, som komma med det nya. Med dem träder ett nordligt inslag fram. Västerlandets ledande kulturcentrum ligger därefter ej längre, såsom fordom alltid var fallet, i medelhavsområdet.

Men än längre norrut, på Irland och i Britannien samt i det därifrån kultiverade Friesland, i dessa trakter håller man sig — liksom söderut — till sina traditioner. Endast tveksamt tar man mot det nya. Den egna kulturen är också stark nog för att smälta om impulserna, och denna egna kultur är utpräglat *gammalkristen senantik*. Under merovingertiden har hela Västeuropa levat på samma sätt, på arvet från den gamla kulturen, efter förmåga förvaltande arvet, då och då mottagande en påspädning från källorna i östern. Nu, under karolingertiden, under 900- och in på 1000-talen, leva dessa traditioner segt kvar här uppe kring Nordsjön och vid Atlanten. Och det är denna *reliktkultur*, som givit oss vår första stora andel av arvet från antiken.

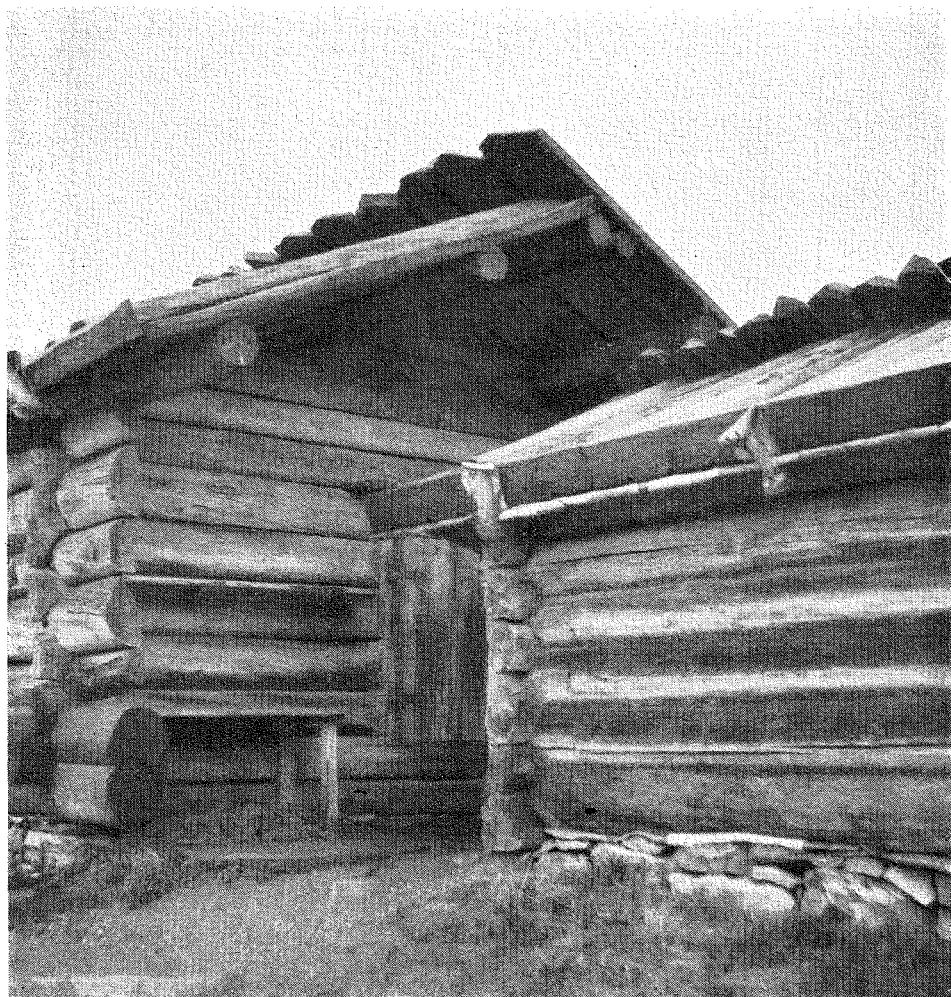

Fig. 6. Skansens fäbod med låga takfall. Vedtak med åskonstruktion. Foto Iwar Andersson.

Låt oss taga ett exempel! Hur kommer det sig, att vi i Sverige ha kyrkklockorna i staplar? Varför hängde man ännu långt in på 1700-talet klockan i stapel, även när kyrkan hade murat torn? Svaret blir helt enkelt: vår kyrkobyggnadstradition är rotad i nordsjöområdets reliktkultur, den är *gammalkristen* till sitt ursprung, klockstapeln är den gammalkristna campanilen, fristående från kyrkan. Det är i *frankernas* land, och under karolingisk tid, som den tornprydda kyrkoarkitekturen utbildas, som tornen växa in i kyrkobyggnaden och mångfaldigas. Nere i Södern och uppe i norr bibehåller man de gammalkristna sedvänjorna — hos oss ända in på 1700-talet! Irland och

Friesland ha sina murade, fristående klocktorn. Vi ha våra staplar (de finnas f. ö., även de, i Friesland). Denna tradition har grundlagts under en tid, då vårt land tillhörde kulturområdet kring Nordsjön. Vikingatiden och Knut den stores engelska välde ha murat grunden i vår ännu levande byggnadstradition!

Sannolikt förhåller sig på motsvarande sätt med den fyrbyggda gården. Den var rotfast i England före den normandiska erövringen. Hos oss har den trängt ut ett äldre gårdsskick, kämpagravarnas spridda husgruppering. I de delar av Tyskland som gränsa till våra trakter, Lågsachsen, har den fyrbyggda gården däremot icke slagit rot.

Och något liknande gäller om det s. k. *sydgötiska huset*, vars anglosaxiska anor torde vara obestridliga. Av helt annat slag äro de hustyper, som nå oss under högmedeltiden med dess huvudsakligen tyska kulturströmningar. De höra till feodaltidens mer eller mindre gotiskt anstuckna byggnadsväsen.

Det vore då ganska naturligt, att i vår konsthistoria mera bestämt, än som vanligen plägar ske, avgränsa en tidigt medeltida period, då Skandinavien bildar en del av nordsjöländernas kulturområde, och att hävda, att denna tidsålder lagt den stabila grunden för åtskilligt av det i vår byggnadstradition som i viss mån än i dag är levande.

Summary

Early Scandinavian Domestic Architecture and its Indebtedness to Mediterranean Prototypes

There is a curious resemblance between early Swedish domestic architecture and corresponding phenomena in the Mediterranean basin. This correspondence is most clearly seen in the close resemblance of roofs: low-pitched ridge-roofs. There is also an undeniable connection between Swedish 'loft-booths' with their galleries and simple gallery buildings in the Mediterranean basin. In central Europe, on the other hand, domestic architecture developed other types.

The author maintains that the steep roofs is a feature that has spread from the north of France with Gothic architecture and that the area where Gothic predominated (Germany, Holland, England) cuts wedgelike into a larger area, which earlier had rather uniform building traditions, which still live on both in the south, in the Mediterranean basin, and in the north, in Scandinavia.

However, it may also be maintained that the popular domestic architecture of the northern area is to some extent pre-Roman, but fundamentally early-Christian and late Roman. This is explained by the author in the following way: It is not only Gothic architecture that emanates from the north of France, but also the general renaissance of architecture that set in during the Carolingian period. This renaissance stands out very clearly against Merovingian architecture, which is largely founded on late Roman and Mediterranean culture and has been firmly maintained and widely cultivated both in the south and in the north, especially in England.

It is undoubtedly from England that this building tradition reached Scandinavia, and the time was the Viking period, 900—1000, when England was conquered by Denmark. A good many of the peculiar features of Scandinavian building tradition can easily be explained if one takes into consideration the fundamental importance of late Roman traditions, which reached Scandinavia via England. This tradition is the background against which one should regard German cultural influence during the feudal period in order to understand medieval Scandinavian domestic architecture.

En bötesbestämmelse i Upplandslagens konungabalk

Av Carl Ivar Ståhle

Upplandslagens bestämmelser i konungabalkens tionde flocks § 6 angående böter för försummelse att erlægga "konungs utgärder" äro av följande lydelse:

"Sitia landboær quærrir þe rætlikæ aghu ut giöræ. ællr þienistu mæn. ællr andri böndær, þe ær böndær kunnu æi ræt aff fa. þo at þer kræfwin þæt fore garþi hans. þa aghi kunungær wald at lata takæ aff garþi þeræ hwat han will fore þe utgiærþ. ok saköri mæþ. þæt ær þrir örær. fore witinæ. ok þre markær fore hampnunæ."

Översättning: "Sitta landbor kvar, som rätteligen skulle fullgöra utgärder, eller män i konungens tjänst eller andra bönder, som bönderna ej kunna få sin rätt av, fastän de kräva den vid deras gård, då äge konungen rätt att låta taga ur deras gård vad han vill för denna utgård och därtill böter; det är tre örär för var enskild och tre marker för var hamna".¹

Uttrycket *fore witinæ* är dunkelt och har också blivit föremål för en livlig diskussion och flera tolkningsförslag. Senast har det behandlats av O. von Friesen, som inledningsvis redogör för och kritiserar de tidigare av C. J. Schlyter, S. Henning och O. F. Hultman framställda tolkningarna.² Dessa avisas, dels emedan de (med undantag av Hennings) laborera med textändringar, som ej låta förena sig med den säkra traderingen av formen *witinæ*,³ dels emedan de icke lyckas ge en sakligt fullt tillfredsställande förklaring.

¹ Enligt E. Wessén i E. Wessén och Å. Holmbäck, Svenska landskapslagar, Östgötalagen och Upplandslagen, Uppsala 1933, s. 48. Efter ordet "enskild" i sista satsen följer en not med hänvisning till nedan nämnda uppsats av O. v. Friesen.

² O. v. Friesen, Ett par ord i Upplandslagen, i Studier tillägnade Axel Kock, Lund 1929, s. 452 ff. Jfr C. J. Schlyter, Upplandslagen, s. 97, not 100 och artikel *viti* i Glossarium, O. F. Hultman, Upplandslagen, Handupplaga, Helsingfors 1916, s. 37 samt S. Henning, Ericus Nicolais Gerson-översättningar, Uppsala 1927, s. 158, not.

³ Stället föreligger i ett stort antal handskrifter (se Schlyter, s. 94, not 7) och formen synes vara väl styrkt. Den i ett par handskrifter förekommande formen *witit*, vilken Schlyter anser vara den bästa, betecknas av v. Friesen (a. a. s. 452 f.) med rätta som meningslös.

Själv vill v. Friesen tolka stället utan att göra några förändringar i texten; ordet är enligt honom ett uppfatta som ack. sing. bestämd form av en sidoförm till fornsv. *væt(ter)* f. 'varelse, väsen', svarande mot fornvästnord. *vétttr, vætttr* f. med samma betydelse. Denna sidoförm, *vit(t)er*, återfinnes i forngutn. *oqueþinsvittr* f. 'oskäligen djur' samt i nordsvenska och uppländska dialekter, t. ex. *vittr* f. 'vittra, skogsrå' (Medelpad), *vittra* f. 'älva, småtroll' (Hälsingland) och *jölvittra* f. 'älva' (Uppland). I fornsvenskan skulle ordet haft betydelsen 'väsen, varelse, individ, person' och på ifrågavarande textställe sålunda betecknat den person, som ej betalat den skatt, som han i egenskap av hamne-medlem var skyldig att erlägga.

Den av v. Friesen uppställda betydelseserien är ägnad att väcka betänkligheter. De i forngutniskan och i nutida svenska dialekter förekommande exemplen stämman visserligen väl överens med grundbetydelsen 'väsen, varelse', men de ha en uppenbar betydelsenys av 'ond varelse, ont övernaturligt väsen'. Denna är svår att förena med tolkningen 'individ, person', särskilt som den konkreta innebörden av denna person på ifrågavarande ställe skulle vara 'skattebonde'.⁴

För att få större klarhet över innebörden i detta oklara ställe är det nödvändigt att jämföra det med motsvarande bestämmelser i övriga lagar. Den bästa parallellen erbjuder Västmannalagen, där även 3-örarsbot för utebliven skatt förekommer. Stället lyder (konungabalkens sjunde flock § 2):

"Fore allom conongs uttgærþom scal fiughærtan nata daghær vara lystær fore. oc conongs wisthus scal öpit standa þrea dagha fore intækiom. Combær æi mata innan þressa þrea dagha. Standær attær pund mato. þa gioris utt pund. oc a III öra swa oc fore annat. oc þriþia. æn attær standær. Sitia quarrir om halfwa hamno. hætin wiþ tolf örom. Sitia quarrir om alla hamno. dömis þa utt hamna. oc a þrea markær."

Översättning: "För alla gårdar till konungen skall dagen vara kungjord fjorton dygn i förväg, och konungens visthus skall stå öppet i tre dagar för uppborren. Nu kommer ej maten inom dessa tre dagar. Återstår ett pund, då skall utgöras ett pund och därtill tre örar. Lika mycket för ännu ett pund och för det tredje, om det återstår. Sitta de hemma i halva hamnan, böte de tolv örar. Sitta de hemma i hela hamnan, då skall utdömas hamnans alla utskylder och därtill tre marker".⁵

Som synes överensstämma bötesbeloppen med Upplandslagens, i det att hel hamna bötar 3 marker och dess minsta underavdelning 3 örar. Upplandslagens *witine* motsvaras sålunda av Västmannalagens *pund mato*. Ordet *mata*

⁴ Själv har v. Friesen observerat svårigheten, i det han menar, att "ordet som i den citerade satsen just avser en skattesolkare, som vållar grannar och myndigheter besvär och olägenheter, kunde vara valt med hänsyn härtill" (s. 455).

⁵ Wessén i Dalalagen och Västmannalagen, Uppsala 1936, s. 37.

f. betyder 'matvaror, proviant',⁶ och synes under medeltiden ha varit den åtminstone i Västmanland och Södermanland vanliga termen för de matvaror, som erlades i skatt under rubriken skeppsvister, den gamla skeppsprovianten vid utgående ledung. Dessa skeppsvister utgå i Upplands- och Västmannalagarna med ett visst antal "spann" och ett lika stort antal "pund" för varje hamna⁷ (varuslagen äro ej uttryckligen angivna), i Södermannalagen med "fiughur pund ok tiughu. tuelotina flesk ok thrüdiungen smör", likaledes "af huarre hamnu".⁸ Som beteckning för denna skeppsproviant, skeppsvisten, förekommer *mata* i det ovan citerade partiet i Västmannalagen samt i Södermannalagens konungabalks tionde flock: "þa scal matu til skips bæra". I liknande användning återfinnes ordet även i Gustav Vasas fogderäkenskaper för båda landskapen. Som exempel kan anföras en del av "undervisningen" för Medåkers socken, Åkerbo härad, Västmanland: "Till matane skall åff hwartt marck land wtgöras kornn $\frac{1}{2}$ spann — — mata smör och fflesk $\frac{1}{2}$ liispund twådelane fflesk, oc triidywngen smörett".⁹ Dessa skattepersedlar förekomma ofta i räkenskaperna för Åkerbo, Tjurbo och Snävringe härader under 1530- och 40-talen, i regel kallade "matu korn", "matu flesk" och "matu smör", alltid i samma proportioner som i nyssnämnda "undervisning", sålunda med antalet spann lika stort som antalet pund (i överensstämmelse med Upplands- och Västmannalagarna) och dubbelt så mycket fläsk som smör (i överensstämmelse med Södermannalagen). Även i Södermanlands räkenskaper uppträder den gamla skeppsvisten under benämningen *mata*, exempelvis "mattu korn", "mattu fläsk" och "mattu smör" i Åkers socken, Åkerbo härad.¹⁰ Däremot synes ordet som skatteterm saknas i såväl Upplandslagen som i de uppländska fogderäkenskaperna från 1500-talet.

Det är alltså tydligt, att *pund mato* i Västmannalagen betecknar den del av skeppsvisten, som beräknades i pund, d. v. s. den vägda varan, vilken otvivelaktigt utgick i samma proportioner och varuslag som i Södermannalagen och fogderäkenskaperna, d. v. s. med $\frac{2}{3}$ fläsk och $\frac{1}{3}$ smör. Ställets innebörd är alltså: "Om ett pund smör och fläsk ej blivit erlagt, så skall detta erläggas jämte tre örar i böter."

Då nu Västmannalagens ledungsbestämmelser som bekant mycket nära ansluta sig till Upplandslagens, har man rätt att vänta, att sistnämnda lags *zeitina*, motsvarigheten till Västmannalagens *pund mato*, skulle beteckna den vägda vara, vilken i Uppland liksom i Västmanland och Södermanland utgick

⁶ Jfr v. Friesen, a. a., s. 455.

⁷ Upplandslagens konungabalk, flock X, § 1 och Västmannalagens konungabalk, flock VII, § 1.

⁸ Södermannalagen, Additament 2.

⁹ Västmanlands handlingar 1539:5, Kammararkivet.

¹⁰ Södermanlands handlingar 1549:5, Kammararkivet.

med ett visst antal pund per hamna. Terminologien i de uppländska fogderäkenskaperna ger god ledning. Här följa några exempel, hämtade ur de tidigaste räkenskaperna.

Bro 1540: 1.

går aff huartt markland jordh j skiipista	}	skiiipista korn $\frac{1}{2}$ spann
		skiiipista viiktth $\frac{1}{2}$ lisp.
		ther aff tuedelane flesk och tridiungen
		smör som är 6 marker fflesk och 4 marker smör

Hagunda 1540: 1.

Item går aff huarie X öre land jordh skiipista viikt 1 lisp. (thz är) ffläsk 13 marker och smör 7 marker skiipsta korn 1 spann.

Ärlinghundra 1540: 1.

Går aff huartt marklandh jordh skiipista korn 1 spann skiipista viiktth 1 lisp. Thz är 13 marker ffläsk och 7 marker smör.

Trögd, Åsunda och Lagunda 1541: 10.

Thessa epterscrefna pertzseler gaa epther jordataleth: skipista korn: skipista flesk: skipista szmör — —. Item skipista penningar gaa epter victhen — —. Item epter huarth pund vicht ther gaar af 4 örtugar skipista penningar.

Dessa exempel på den uppländska skatteterminologien visa, att den i Upplandslagen nämnda skeppsvisten motsvaras av fogderäkenskapernas *skipista* (< *skipvistar*, gen. av fornsv. *skipvist* f.). *Skipista korn* motsvarar Upplands- och Västmannalagarnas *spann* (korn) och de västmanländska fogderäkenskapernas *matu korn*, medan motsvarigheten till lagarnas *pund* (fläsk och smör) och Västmanlands *matu flesk*, *matu smör* är *skipista vikt* eller *vikt(en)*. Proportionerna mellan varuslagen överensstämmer med förhållanden i landskapslagarna och 1500-talets fogderäkenskaper från de övriga Mälardelarna.

Här föreligger alltså den sökta motsvarigheten till Västmannalagens *pund mato*. Under sådana förhållanden synes det kunna vara berättigat att ifrågasätta, huruvida icke Upplandslagens *fore witinæ* skulle kunna vara en felskrivning för *fore wictinæ*. Denna skulle kunna ha ägt rum redan i originalet, vilket kanske vore det troligaste, eftersom de flesta handskrifterna ha formen *witinæ*. Å andra sidan skulle en felskrivning i en tidig avskrift kunna vara förklarlig ur paleografisk synpunkt, då förbindelsen *ct* mycket lätt kan ha missuppfattats som ett *tt*, vilket i sin tur som en ren meningslöshet förenklats till *t*.

Som professor Elias Wessén för mig framhållit, är emellertid denna uppfattning av texten förbunden med vissa svårigheter. Ordet *witinæ* är som nämnts väl styrkt i de flesta och bästa handskrifterna, och det kan förefalla egendomligt, att ordet icke av senare avskrivare någon gång ändrats till "vikt, vict", om det verkligen varit levande i denna användning. Då det dock troligen varit en lokal uppländsk uppbördsterm med en speciell funktion, är det kanske förklarligt, om det icke tillhörde skrivarnas vanliga ordförråd. Betänkligare är att *vikt* är ett lågtyskt lånord, som i den fornsvenska laglitteraturen endast är belagt i landslagarna och stadslagen, men för övrigt saknas. Man skulle då knappast vänta sig att finna det i en flock av så ålderdomlig karaktär som denna. Professor Wessén har gjort mig uppmärksam på ett sätt att undgå dessa svårigheter, i det han påpekat, att man här kan ha att göra med den inhemska motsvarigheten till lånordet *vikt*. Ordet, som är en feminin ti-avledning (urgerm. **wehti*, till verbet **wegan* 'väga') föreligger i fornvästnord. *vëtt*, *vëtt* f. samt i forndanska *væt* f. Från svenskt område finnes det icke belagt, men man har all anledning att antaga, att det en gång funnits även här. I fornsv. ha bildningar av denna typ i regel i- omljud, exempelvis *drætt* (urgerm. *drahti*, till *draga*), *-mæt* (urgerm. **mahti*, till **magan*), *-slæt* *-slat* (urgerm. **slahti*, till **slahan*). Ord med *e* i stammen uppvisa emellertid framför urspr. *ht* en särutveckling, som i regel resulterar i ett *ē* eller *æ*.¹¹ Den av v. Friesen anförda formen *vit(t)er* 'varelse, väsen' (< **wehti*, ty. *Wicht*) kan dock ge stöd för antagandet, att ett ursprungligt **wehti* 'vikt', vilket alltså är av samma struktur som nyssnämnda ord, *kan* ha resulterat i ett fornsv. **vit(t)*.

Man skulle sålunda utan att göra någon förändring i texten och utan att behöva räkna med ett lånord kunna fatta *witinæ* som ack. sing. bestämd form av fornsv. **vit(t)*, 'vägande, vikt, vägd vara', till sin betydelse överensstämmande med Västmannalagens *pund mato* och fogderäkenskapernas *vikt*.

Att ordet icke för övrigt är belagt i fornsv. behöver icke utgöra något allvarligt hinder för riktigheten av denna tolkning. Det kan ganska snart ha undanträngts av det tyska lånordet *vikt*, som säkert kommit in i språket på ett tidigt stadium i samband med de tyska handelsförbindelserna. På samma sätt ha flera ord av denna typ dels helt utträngts av, dels till sin ljudgestaltning delvis anpassats efter det motsvarande tyska ordet. Sådana fall äro fornsv. *-mæt* i sammansättningen *vanmæt* (såvitt jag vet med endast ett belägg, nämligen i Östgöotalagens ärvdabalks tolfte flock, där handskriften F har formen *wanmecht!*), tidigt utträngt av medellågt. *macht*, nusv. *makt*, och vidare fornsv. *dræt* i talrika sammansättningar, bland vilka märkas *bo(s)-*

¹¹ A. Kock, *Svensk Ljudhistoria*, 1, Lund 1906, § 171; Ad. Noreen, *Altschwedische Grammatik*, Halle 1904, § 83, 2 a; Ad. Noreen, *Altisländische und altnorwegische Grammatik*, 4. Aufl., Halle 1923, § 110, 3.

dræt, i sena handskrifter av Magnus Erikssons landslag och stadslag även skrivet *boosdrekt*, *boosdrægt*, och *not(a)dræt*, i Dombok för sydvästra Tavastland¹² skrivet *not dretth* (s. 199), *not druect* (s. 214), *not dreht* (s. 263) och *not dreckt* (s. 275).¹³ På samma sätt kan ett fornsv. **vit(t)* f. ganska tidigt ha försvunnit ur språket och i alla funktioner ersatts av det tyska lånordet.

Det fornsv. *vit(t)* skulle sålunda betyda 'vägande, vikt, vägd eller i vikt-enheter beräknad vara', här med den speciella innebörden 'viss uppvägd kvantitet fläsk och smör'. Bötesbestämmelsen *þrir örær fore witinæ* innebär sålunda, att vederbörande är skyldig att betala 3 örar i böter för varje viss kvantitet fläsk och smör (rimligtvis liksom i Västmannalagen 1 pund), som ej i rätt tid erlagts till konungens uppbördsman. Med denna uppfattning av ställets reella innebörd, vilken huvudsakligen stöder sig på fogderäkenskaper nas och Västmannalagens uppgifter, kan man i det här diskuterade ordet se ett inhemskt *vit(t)* f. eller det yngre lånordet *vikt*; dock synes den förra möjligheten av anförda skäl vara att föredra. Avslutningsvis vill jag endast understryka, att de innehållsrika fogderäkenskaper na från 1500-talet helt säkert på många punkter kunna ge viktiga bidrag till förståelsen av dunkla ställen i landskapslagarna.

Zusammenfassung

Eine Geldstrafeverordnung im Kununx Balk des Uplandslagh

Uplandslagh Kununx Balk 10:6 enthält eine Bestimmung, die sowohl sachlich als sprachlich dem Erklärer Schwierigkeiten bereitet, und die zu verschiedenen Deutungsversuchen Anlass gegeben hat. Es wird hier verordnet, dass diejenigen, die ihre dem Könige zustehenden Steuern nicht bezahlen, 3 örar 'fore witinæ zu bezahlen haben. Der letzte Erklärer dieser Stelle ist Otto von Friesen. Er schlägt vor, 'vitinæ' als ack. sing. best. Form des Wortes 'vitr' f. = 'lebendiges Wesen, Geschöpf' zu deuten. Das Wort müsse sodann den säumigen Steuerzahler bezeichnen und aus unserer Stelle würde sich ergeben, dass *jeder Pflichtvergessene* 3 örar als Strafe bezahlen sollte.

¹² Utg. i Bidrag till Finlands historia I, Helsingfors 1881—83.

¹³ Det nusv. *dräkt* är en konstamination av fornsv. *drætt* och lågty. *draht* med betydelsen helt och hållet hämtad från tyskan (E. Wessén, Om det tyska inflytandet på svenskt språk under medeltiden, i Nordisk tidskrift 1929, s. 273.)

Dieser Erklärung stehen jedoch gewisse Schwierigkeiten hinsichtlich des Bedeutungswandels des Wortes 'vit' im Wege.

Durch die entsprechende Stelle im Vestmannalagh einerseits, durch den Wortlaut in den Steuerlisten der Vögte des Königs Gustav Vasa andererseits lässt sich erhärten, dass der fragliche Ausdruck sich auf *eine bestimmte Warenmenge* (ein Pfund Schweinefleisch und Butter) bezieht. Das Wort, das in den uppländischen Steuerlisten für eben diese Abgabe gebraucht wird, ist 'skipesta vikt' oder einfach 'vikt'. Daraus kann man nach Meinung des Verf. folgern, dass 'vitinae' ack. sing. best. Form von 'vit(t)', f. ist, das heisst, es ist als das einheimische Gegenstück zu dem aus dem Deutschen entlehnten Wort 'vikt' aufzufassen. Ein Wort vit, f. (isl. véttr, vættr, f.) ist zwar sonst im Altschwedischen nicht belegt, aber es kann früh von dem Lehnwort 'vikt' verdrängt worden sein, wie es mit anderen Wörtern von diesem Typus geschehen ist (dræt: dräkt, mæt: makt). Die Stelle wäre demnach so zu deuten: für jedes Pfund *gewogener Ware*, das nicht zur rechten Zeit geliefert wird, sollen 3 örar als Strafe bezahlt werden.

Svenska hjullåsbössor från 1700-talet

Av *Torsten Lenk*

De svenska 1700-tals hjullåsbössorna äro direkta avläggare av de tyska "Müllerbössorna" eller bössor "auf Müller Art". Denna specialitet inom en till tid och rum mycket utbredd tysk vapentyp har gjorts till föremål för studier av Erich Haenel.¹ Med stöd av identifieringar huvudsakligen enligt inventarier över det berömda Gewehrgallerie i Dresden påvisar Haenel existensen av en grupp "wirkliche" eller "echte Müller Büchsen", som han måhända med rätta anknyter till medlemmar av familjerna Lagemann och Nähler, båda i Vollmarshausen under landgrevens av Hessen-Cassel överhöghet.

De klassiska Müllerbössorna från och med 1600-talets slut ha åttkantiga pipor med sju eller åtta refflor och tre kvarts varvs reffelgång. Vid svansskruven går en pärlstav tvärs över pipan. Låsen ha kullriga former och utlösas medelst snällare. Stockarna äro helstockar med fransk kolv med kolvlåda och kindstöd samt näsa (stockbeslag vid mynningen) och rosformade underlag av vitt ben för låsskruvarna. Varbyglarna ha en karakteristisk form, som framgår av fig. 3. Äldre Müllerbössor ha lås med flata former och näsbleck. Utom dessa äkta Müllerbössor finnas enligt de tyska inventarierna "Büchsen auf Müller Art" och "Hessen-Cassler-Büchsen" alla med samma konstruktion. Som paralleller till dessa hjullåsbössor förekomma "wirkliche Müller Flinten", "Cassler Flinten" och "Flinten auf Cassler Art", vilkas enda skillnad från "die Müller-Büchsen" är, att de ha flintlås och sidbleck. De äkta Müllerbössorna ha förträffliga skjutegenskaper, vilket förklarar deras ryktbarhet. I Gewehrgallerie i Dresden ha de utmärkts med ett på kolvhalsen inlagt M av ben. Dessa liksom åtskilliga andra Müllerbössor äro osignerade, men man finner åtskilliga signerade bössor av här beskrivet slag. Haenel nämner utom av i Tyskland verkande mästare signerade vapen sådana av Bars, Nussbaum och Meidinger i Stockholm.

Haenel nämner årtal från 1686 till 1728 för äkta Müllerbössor. Att typens

¹ E. Haenel, Die Hessen-Casseler Müllerbüchsen und ihre Meister. Beiträge zur Geschichte der Handfeuerwaffen, Dresden 1905, s. 128—151.

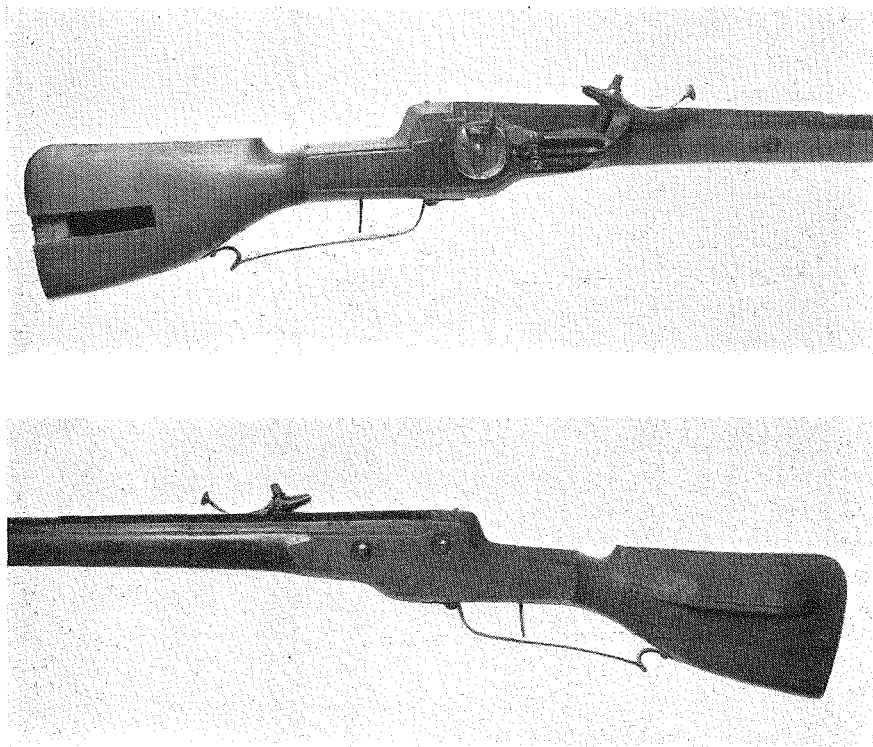

Fig. 1 och 2. Karl XI:s holsteinska hake. Livrustkammaren, inv.-nr 1314.

livstid är betydligt längre bevisas av en av Meidinger signerad och år 1751 daterad Müllerbössa med hjullås, vilken förvaras på Skokloster och två bössor av samme mästare i Gewehrgallerie (n:ris 595 och 596), gåva av konung Adolf Fredrik år 1763.² Typens ursprung är visserligen icke till fullo klarlagd, men den måste ha uppstått genom tillverkning av tyska hjullåsbössor med västeuropeiska kolvar, dock med den från de tyska kolvarna hämtade lådan med skjutblock och kindstödet. Man får goda upplysningar härom genom att studera bilderna i auktionskatalogen över bösskammaren på Ettersburg där det förekommer bössor, stämplade av en mästare H. H. och varandra helt lika i stil, ehuru några ha tyska kolvar, andra modifierade västeuropeiska.³ En av dessa bössor är daterad 1660, de övriga på 1670 och 1680-

² G. Malmberg, Stockholms bössmakare, Gösta Malmborgs efterlämnade anteckningar fullständigade och utgivna av Åke Meyerson, Sthlm 1936, s. 231, not 7.

³ [M. J. Binder,] Grossherzoglich sächsische Gewehrsammlung Schloss Ettersburg, Zürich 1927, pl. III, V, VI och X.

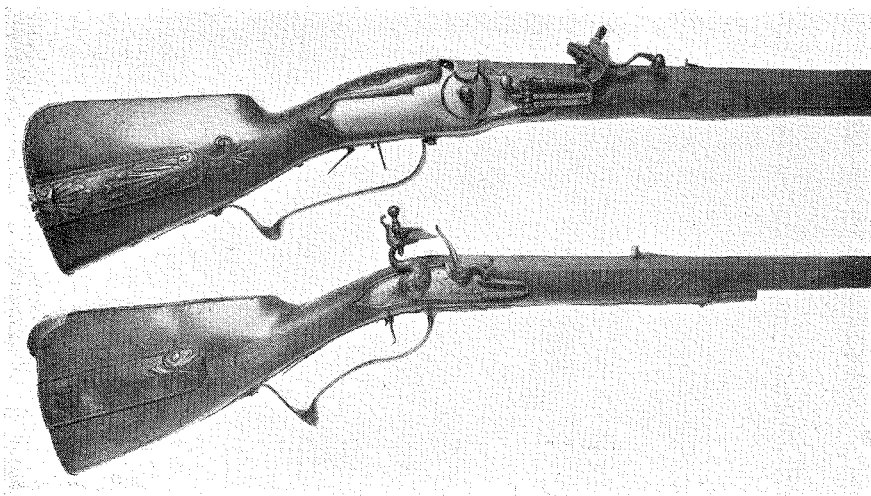

Fig. 3. Tyska bössor av Müllertyp från 1600-talets slut, den övre av Reinhard Schinzel i Dessau, daterad 1691, den nedre av Peter Tammer i Gotha. Livrustkammaren, inv.-nr 17/19 och 19/2.

talen,⁴ Denne mästare H. H. meddelar icke, var han haft sin verksamhet. I rustkammaren på Coburg finnes emellertid en till gruppen hörande hjullås-bössa, nr IV E 158, som bär årtalet 1667 och en stämpel med ett lejon och bokstäverna M. K. (Martin Kammerer i Augsburg?) på pipa och lås, och i samma rustkammare finnes en annan "Müllerbössa" av "Valtin Mut Zerst" som är daterad 1682. Zacharias Renbergs inventarium av år 1686⁵ över bl. a. Karl XI:s bössor upptager under rubriken "Loodbössor och Haakar" som nr 19 "2 stycken Hållstenska hakar", som ännu äro bevarade, den

⁴ Om man bortser från kravet på att en Müllerbössa skall vara en refflad kulbössa, finner man en av de tidigaste, signerad av Jan Knoop i Utrecht (Artillerimuseet på Akershus, Oslo, inv.-nr A 26 c; katalog 1904, s. 24). Den har hjullås och snällare, kolv med kolvlåda och urtagning för kinden samt en skruv med högt huvud på kolvhålen och vidare en varbygel med de mjuka former, som utan stora förändringar kan bli den för Müllerbössorna typiska. Bössan, som är gjord för Norges kansler Ove Bielke till Östraat, hör samman med några andra av samme mästare för samme ägare gjorda vapen, vilka förvaras på Rosenborg i Köpenhamn och i Köpenhamns Tøjhusmuseum. Av dessa är åtminstone en daterad 1652, d. v. s. vid den tid då vapenfabrikation efter västeuropeiska förebilder börjar kunna spåras i Tyskland, bl. a. i Kassel (T. Lenk, Flintlåset, dess uppkomst och utveckling, Sthlm 1939, s. 57—60 och 89 f.). För att ett direkt sammanhang mellan Västeuropa och Tyskland skulle kunna säkert påvisas i fråga om Müllerbössorna kräves en utredning. Existensen av dessa i Holland tillverkade vapen bör dock i detta sammanhang påpekas.

⁵ Livrustkammarinventarium 1683, Slottsarkivet.

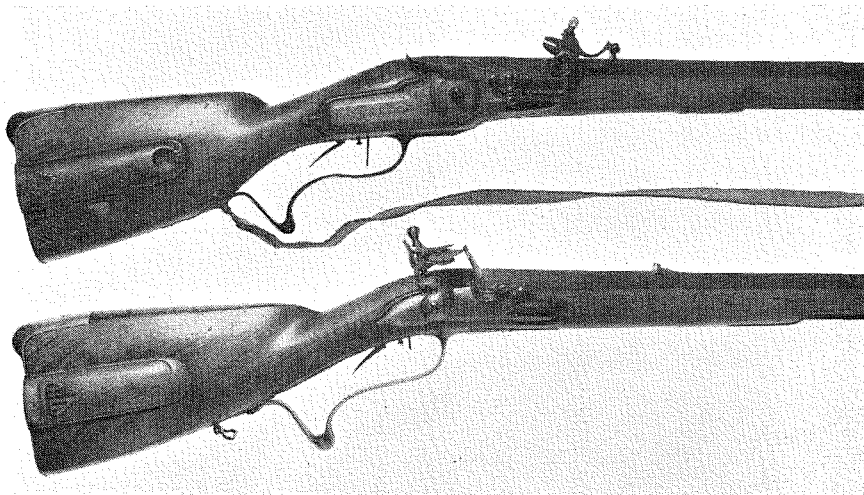

Fig. 4. Svenska bössor av Müllertyp från 1700-talets andra fjärdedel, den övre av Nussbaum, den nedre av David Bars, båda i Stockholm. Nordiska museet, inv.-nr 148 578, resp. Livrustkammaren, inv.-nr 23/16.

ena i Livrustkammaren (inv.-nr 1314, fig. 1 och 2),⁶ den andra i Armémuseum (inv.-nr 4045, äldre nr I: 46).⁷

Reinhard Schinzel i Dessau har stämplat en bössa av Müllertyp i Livrustkammaren (inv.-nr 17/19), daterad 1691, fig. 3, och 1710 signerar Michael Wagner en annan sådan bössa som tillhör rustkammaren på Coburg. Läger man därtill de av Haenel nämnda signerade Müllerbössorna, får man bevis för en relativt spridd tillverkning både före och under den äkta Müllerbössans tid.

Mot 1600-talets slut utformas Müllerbössans klassiska former, och dessa bibehållas i stort sett under dess fortsatta tillverkningstid. Hur en hjullåsbössa av Müllertyp ter sig vid 1600-talets slut framgår av den nyss nämnda fig. 3, som också innehåller en bild av en samtidig Müllerbössa med flintlås, signerad "Peter Tanner in Gotha".⁸

Det finns ingenting som tyder på att man tillverkat Müllerbössor i Sverige redan under Karl XII:s regering. Visserligen förvaras en typisk sådan bössa med denna konungs namnschiffer i Hessisches Landesmuseum i Kassel, men dels bär den vid detta namnschiffer årtalet 1719, vilket enligt uppgift lär syfta på en till detta år planerad större jakt, dels är inskriften "F.L.Z.H. [Friedrich Landgraf zu Hessen] 1716" och "M.L.Z.H. [Moritz Landgraf zu Hes-

⁶ Livrustkammaren, Vägledning 1921, s. 97, nr 780.

⁷ F. A. Spak, Katalog över Artillerimuseum i Stockholm, Sthlm 1888, s. 221.

⁸ Livrustkammaren, inv.-nr 19/12.

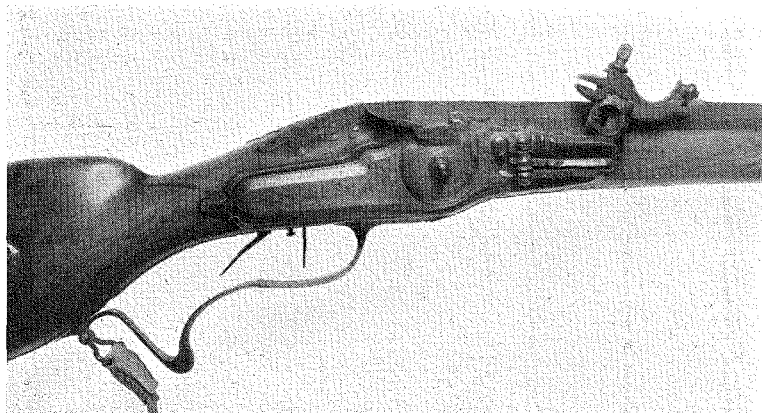

Fig. 5. Låsparti på den övre bössan på fig. 4.

sen] 1724" graverad på varbygel. Inskriften tyder på att man i detta vapen har att se en tysk Müllerbössa och kanske en av de äkta.

Tillverkningen av Müllerbössor i Sverige bör sättas i samband med den jaktälskande konung Fredrik I:s tyska härkomst. Hans tunga tyska björnbössa, signerad "Pistor"⁹ på pipan finnes bland Müllerbössorna i den Brahe-Bielkeska rustkammaren på Skokloster. I Löwenburg på Wilhelmshöhe vid Kassel finnes vidare ett rikt material av Müllerbössor från olika tider, väl värt att studera för den som vill intränga närmare i typens tyska historia. Det är också symptomatiskt, att bland de äldre svenska Müllerbössorna en mycket typisk sådan är signerad av den från Darmstadt inflyttade pistolsmeden Adam Anton Gerhardt, vilken började som gesäll hos David Bars i Stockholm år 1732 och blev mästare år 1736. Denna bössa befinner sig i rustkammaren i Moskva (inv.-nr 6512).¹⁰ Signaturen är graverad på låsblecket. Det är mycket troligt, att en annan bössa med nr 6506 under samma rubrik i denna rustkammares stora publikation från år 1884—1886¹¹ också har Gerhardt till sin upphovsman att döma av Fredrik I:s på pipan inlagda krönta namnchiffer. Exakt samma namnchiffer återfinnes nämligen på konungens livbössa med flintlås i Hessisches Landesmuseum i Kassel, daterad 1737 och signerad på pipa och lås "A Gerhard Stockholm". Sannolikt ha de båda bössorna bildat garnityr.

Bössan nr 6512 i Moskva har kullriga former och svarvad rörka (spetsrörka saknas) med hög, grov profil. Härigenom är den ett uttryck för den i

⁹ Mathias Conrad Pistor, bössmed i Kassel till 1732, därefter i Bettenhausen och Schmalkalden. — J. J. Stöckel, Haandskydevaabens Bedømmelse, I, Kbhvn 1936, s. 242.

¹⁰ Opis moskovskoj oružejnoj palati, Moskva 1884—86, tafl. 407.

¹¹ Ibidem, textband, V, s. 47.

Västeuropa från 1660-talet till 1690-talet härskande stilen, vilken lever kvar längre i Tyskland och i de nordiska länderna ända in på Fredrik I:s tid. Fredrik I:s livbössa i Kassel har lås med kantiga former, vilket representerar senare Louis XIV-stil och regence i Västeuropa och Fredrik I:s tid i Sverige. Sådana kantiga former visa också två signerade Müllerbössor av "Nussbaum Stockholm" den ena i privat ägo, den andra i Nordiska Museet (inv.-nr 48578), fig. 4 och 5. Den senare är såtillvida irreguljär, som den har halvstock. På pipan är ett vapen med ett blad under friherrlig krona slaget i guld, syftande på generalfälttygmästaren, frih. Per Siöblad, f. 1683, d. 1751.¹² Den av Meidinger signerade Müllerbössan av år 1751 i den Brahe-Bielkeska rustkammaren på Skokloster har åter kullriga former, vilket kan motsvara de vid denna tid i en viss utsträckning återupptagna 1600-talsformerna men dock snarare pekar på fasthållande vid en gång hävdvunna former för en typ av vapen, som i sig själv måste betraktas som retarderad. I detta sammanhang kan det för övrigt påpekas att hanarna på 1700-talets Müllerbössor ha stannat vid en form, som uppträder i Tyskland strax efter 1600-talets mitt.

Den antändningsmekanism, som vid 1700-talets mitt sedan länge varit den vida förhärskande och i Västeuropa allena rådande, är flintlåset. Vi ha sett, hur detta lås redan vid 1600-talets slut återats på bössor av Müllertyp. Den okände "Müller" fortsätter därmed, och vi finna i konsekvens härmed denna typ även i det svenska 1700-talets vapentillverkning. Som exempel kan nämnas en bössa i Livrustkammaren, signerad av David Bars i Stockholm (inv. nr 23/16), fig. 4 nedtill. Vi återfinna på denna alla den tyska Müller-flintlåsbössans kännetecken.

Vapen av denna typ synas ha varit relativt vanliga, men däremot äro de kända svenska Müllerbössorna med hjullås icke många. Ett systematiskt genomforskande av rustkammare och vapensamlingar skall väl kunna utöka deras antal, och man måste ju också räkna med att jämväl några av de många osignerade Müllerbössorna äro svenska. Såsom exponenter för en till sitt ursprung alldeles klar gren av det svenska 1700-talets vapentillverkning förtjäna de emellertid alltid intresse.

Zusammenfassung

Schwedische Radschlossbüchsen des 18. Jahrhunderts

Die schwedischen Radschlossbüchsen des 18. Jahrhunderts sind direkte Ableger der deutschen "Müllerbüchsen", über die Erich Haenel eine Studie in

¹² Livrustkammaren, Vägledning 1909, s. 159, nr 931. — Måhända kan bössan identifieras med den "Ett st. hjullås Myller Stutsare", som upptages i baron Siöblads bouppteckning (Stockholms bössmakare, s. 384).

„Beiträge zur Geschichte der Handfeuerwaffen“ (Dresden 1905) veröffentlicht hat. Die klassische Müllerbüchse hat achtkantigen Lauf mit sieben oder acht Zügen und dreiviertel Drall. Bei der Schwanzschraube geht eine Perleiste quer über den Lauf. Das Schloss ist ein Radschloss mit halbrundem Blech und Stechvorrichtung. Der ganze Schaft hat französischen Kolben, jedoch mit Lade mit Schuber und Backenstücke. Der Schaft ist vorne mit weissem Nasenbein versehen und hat rosettenförmige Unterlagen aus gleichem Material für die Schlossschraubenköpfe. Der Abzugsbügel ist in sehr charakteristischer Weise geformt, was aus den Bildern 3. und 4. hervorgeht. In der Regel haben die Müllerbüchsen nur ein Rörchen.

Dass diese spezifisch deutsche Waffenform hier in Schweden auch hergestellt vorkommt, hängt zusammen mit König Friedrichs I. starkem Interesse für die Jagd und mit seiner Herkunft aus Hessen, das zu seiner Zeit Hauptzentrum für die deutsche Fabrikation der Müllerbüchsen war.

Man kann das Vorkommen deutscher gezogener Radschlossbüchsen mit einer Kreuzung von westeuropäischen und deutschen Kolben schon in den 60er Jahren des 17. Jahrhunderts feststellen. Die deutsche Geschichte dieses Typs ist noch nicht abschliessend geschrieben. Einige erhaltene Büchsen aus den 50er Jahren des 17. Jahrhunderts von Jan Knoop in Utrecht mit im Prinzip gleich konstruierten Kolben deuten vielleicht eine direkte Inspiration vom Westen her an. Man weiss indessen dass Büchsen des Müllertyps während hundert Jahren allgemein in Deutschland hergestellt wurden und, offensichtlich in kleinerem Umfang, auch in Schweden hauptsächlich im zweiten Viertel des 18. Jahrhunderts. Diese Angabe gilt besonders für die Müllerbüchsen mit Radschloss. Parallel mit diesen kommen auch Müllerbüchsen mit Steinschloss vor, die anscheinend zahlreicher in schwedischer Anfertigung zu finden sind. Ihren Namen tragen sie nach einem oder einigen dem Namen nach unbekanntem „Müller“, nach Haenel Mitglieder der Familien Lagemann und Nähler in Vollmarshausen unter Landgräflin Hessen-Kasseler Oberhoheit. Dieser oder diese „Müller“ verfertigten Waffen eines schon vorher existierenden Typs und mit so vortrefflichen Eigenschaften ausgestattet, dass das Lob, das ihren Fabrikaten zu Teil wurde, dem Typ als solchem den Pseudonym der Hersteller gab. Die klassischen Formen der Müllerbüchsen waren am Ende des 17. Jahrhunderts fertig ausgebildet. Die Büchsen behielten diese Formen auch in der Folgezeit.

Gerhardt, Nussbaum und Meidinger, alle in Stockholm ansässig, haben in Schweden Müllerbüchsen mit Radschloss in der Zeit von den 1730er Jahren bis den 1760er Jahren angefertigt.

ÖVERSIKTER OCH GRANSKNINGAR

Falbygden och dess närmaste omgivning vid 1600-talets mitt.

Av Gunnar Lindgren. Geographica nr 6. Akademisk avhandling.
Uppsala 1939. 198 s. + pl.

Frågan om det äldre svenska kulturlandskapets utseende och betingelser har i våra dagar börjat tilldra sig allt större intresse. Nyligen har Gunnar Lindgren i en intressant avhandling undersökt Falbygden, en av Sveriges gamla enhetliga bygder, jämte en randzon kringliggande socknar. Den historiskt framvuxna bygden sammanfaller tämligen väl med ett geologiskt sett enhetligt område, nämligen kambro-silurområdet söder om Billingen. Huvudsynpunkterna vid områdets avgränsning ha dock varit kulturgeografiska.

Förutom randzonen räknar författaren som huvuddelar en östhälft och en västhälft av Falbygden. Trots att de båda ha samma geologiska byggnad, uppvisa deras näringsliv och bebyggelse stora motsättningar under den tid — 1600-talets mitt — som beröres i avhandlingen. Studiet av dessa motsättningar är ett av författarens viktigaste hjälpmedel vid klarläggandet av detta ärevördiga kulturlandskaps utmärkande drag.

Boken om Falbygden behandlar ett helt kort tidsavsnitt omkring år 1640. Tidpunkten rättar sig efter tillgången på källmaterial. Från denna tid ha vi våra äldsta lantmäterikartor, de ypperliga s. k. geometriska jordeböckerna, utsädes- och boskapslängder samt adelns rusttjänstlängder. Vid sidan härav har författaren utnyttjat de fortlöpande jordeböckerna, tiondelängderna, tulllängderna, domböckerna etc. Med stor omsorg har han granskat källvärdet hos dessa dokument och till andra forskares fromma avslöjat innebörden av stereotypa kamerala uttryckssätt, t. ex. "ren säd" i tionde- och utsädeslängderna, vari havren ingår reducerad till hälften. På någon enstaka punkt kan man vara av en annan mening än författaren, t. ex. beträffande hustecknen på kartorna, vilka ej betyda hemman, då de ej till antalet överensstämna med byns hemman, utan troligen avse habitationer.

Vid beräkningen av skörden har författaren icke använt sig av det vanliga tillvägagångssättet att multiplicera kronotiondelängdernas siffror med 15 utan i stället begagnat utsädeslängderna, emedan färre personer äro utelämnade i de senare än i de förra. Han har därvid multiplicerat dessa siffror på

utsäde med ett korntal (tyvärr ej fördelat på sädesslag), som han på olika vägar kommit fram till.

Angående åkerarealen gör författaren den märkliga iakttagelsen, att man här — tvärt emot vad man i andra trakter funnit — sått mycket glest. Mot en stockholmstunnas utsäde svarade på Falbygden 1,5 à 2,5 tunnland besädd åker. Orsakerna till detta underliga förhållande äro inte klara. Lindgren tänker sig möjligheten, att i den besädda arealen ingått en del impediment som jordfasta stenar och stenrös. Här kunde möjligen också diskuterats bestämmelserna i 1634 års lantmäteriinstruktion: "Där åkern är svag och icke står till att förbättra eller mindre äng är än förbemt, måste då mera på tunnlandet räknas, nämligen en fjärding eller mera över tunnan, som lägenheten är eller bliva kan när den rätt upparbetas." I varje fall borde västgötatunnorna omräknats till stockholmstunnor samt utsädet, som ju avser "ren säd", förvandlats till den rymd, som de olika sädesslagen i verkligheten inlagt. Båda dessa omräkningar skulle höjt siffrorna på utsädet och därigenom minskat den nämnda differensen mellan utsäde och tunnland. Utplånad skulle den ingalunda blivit. Här har författaren tagit upp till diskussion en mycket intressant och viktig fråga. — Relationstalet mellan utsäde och areal använder han att med ledning av utsädeslängderna beräkna arealen av icke karterade hemman.

Hemmanens brukningsdelar äro minst i västhälften av Falbygden och störst i osthälften. En omvänd intensitet uppvisar boskapsskötseln. I den mån som utsädet per nominatus minskar, så ökar nötkreatursbeståndet i förhållande till utsädet, ett faktum, som åskådliggöres i ett korrelationsdiagram.

En annan motsättning, som författaren genom en förtjänstfull analys av tiondelängderna visat upp och som också åskådliggöres i ett mycket vackert diagram, består i de olika sädesslagens övervikt i olika delar av Falbygden. I öster förekommer en stark odling av havre, vilken avtar åt väster för att så småningom alldeles försvinna. Olikheten kan ej bero på fysisk-geografiska förhållanden, ty jordmånen är den samma och klimatet borde snarare gynna havreodling i väster än i öster. Förf. vill finna huvudförklaringen i olika odlingssystem. Östhälften av Falbygden har nämligen treskifte, medan västhälften har ensäde. Att begagna havre inom ett ensädesområde vore olämpligt, då detta sädesslag mognar sist av alla och då man i ensädesområdena har åkern inom samma hägnad som ängen. Besäddes åkern inom ett sådant område med havre, skulle det dröja alltför länge, innan man kunde släppa kreaturen på bete i inägorna. I treskiftesområdena är ju däremot åkern skild från ängen genom hägnader, och denna senare kan betas, medan säden mognar. Endast i öster var det därför med dåtidens betesgång möjligt att odla havre. Frågan måste troligen lösas i samband med en undersökning över hela landet av olika brödsädesslags utbredning vid denna tid.

Falbygdens näringsliv i övrigt var vid denna tid föga utvecklat. Man idkade något jakt och fiske samt stenhuggeri, men detta var av underordnad betydelse. Livligare var handeln och samfärdseln. Falbygden var ett övergångsområde mellan skogsbygderna i öster och söder samt Skaraslätten i väster, en bygd av den typ, som Campbell benämnt risbygd. Också bygdens egna behov krävde livlig samfärdsel och många körslor, inte minst efter virke. Över den skog av ädla lövträd, som klädde platåbergen, höllo myndigheterna sin skyddande hand, och bönderna måste fara långa vägar ända till Hökensås efter sitt timmer och gårdselvirke och kommo då ofta i konflikt med ingen mindre än Per Brahe. Livligt och åskådligt skildrar författaren färdevägar, varor och transportbekymmer vid denna tid, främst med ledning av domböckerna.

"1600-talets bygd ter sig som en skärgård, där inägorna motsvara öarna och utmarken havet", säger Lindgren i en målande bild. Strandlinjen mellan båda är hägnaden. Av inägojorden intar ängen betydligt större areal än åkern. Kulturmarken är nog differentierad efter de naturliga betingelserna. Det bördigaste området ligger ovanför högsta kustlinjen, och dess centrala del upptas av platåberg som Mösseberg, Gerumsberget, Varvsberget o. a. Dessa toppar av diabas kunna endast tjäna som utmark. I kransar kring dessa ligger bygden på morän av kalksten och skiffer. "Som kulor på ett radband" sitta byarna uppträdde på kalkplatåernas branter. I utkanten av siluområdet uppträder sandsten och i söder och väster urberg. Här äro de odlingsbara jordarna framför allt ishavssand och åsgrus men även morän.

Gunnar Lindgren har förtjänsten av att klart ha insett, vilket utomordentligt inflytande på näringsliv och bygdebild, som kan tillmätas odlingssystemen, och han har tidigare i en uppsats i *Ymer* 1937 framlagt en del av sina forskningsresultat. I sitt doktorsspecimen har han dragit ytterligare konsekvenser av denna sin upptäckt i samband med studiet av ännu ett par viktiga motsättningar på Falbygden, nämligen i fråga om byform och tegform.

Under 1600-talet hade västra Falbygden en gles och öppen habitationsgruppering, medan den östra uppvisade en tätare och slutnare byform. Kulturmarken inom den förra delen av området utmärktes av få och stora, oregelbundet formade åkerlotter, alltså ett slags blockskifte (möjligen det gamla hammarskiftet), medan östdelen hade oregelbundet tegskifte av vanlig typ med många spjällformiga tegar. Sedan författaren konstaterat, att olikheten i tegform icke kan bero på förekomsten av skilda åkerbruksredskap, eftersom man i hela Falbygden bearbetade jorden med årder, framlägger han den mycket bestickande teorien, att i östhälften av området en omläggning av odlingssystemet från ensäde till treskifte ägt rum och att då — på en gång — en uppdelning av förut blockformiga ensädesåkrar till spjäll företagits. I Falbygdens ensädestrakter fanns ofta en viss samling av ägorna kring respektive gård.

Vid införandet av treskifte måste en omdelning av ägorna ske i avsikt att fördela dessa så jämnt som möjligt över bymarken. Eljest kunde man riskera, att en bygranne ett år fick nästan all sin jord i träde. Lindgren antar nu, att en sådan omdelning skett genom uppklyvning av åkerblocken. Så ökades tegblandningen och förändrades tegformen från block- till spjällformig. Detta skifte är kanske identiskt med det s. k. fornskiftet.

Vidare supponerar Lindgren en omgruppering av habitationerna mot starkare tätbyggdhet i samband med treskiftets införande, och han har övertygande skäl att andraga för klokheten i en sådan anordning (s. 146). "I ensädesområdet funno vi en ändamålsenlig ansamling av varje hemmans åkerlotter till närheten av dess habitationer. Denna anordning var naturligtvis lättare att ernå, ju glesare agglomerationen var." Men i treskiftesområdet bortföll möjligheten till en arrondering av ägorna och därmed skälet för en lös agglomerering. I stället få vi starka motiv för en samling av habitationerna, i det att i ett treskiftesområde byns centrum för varje bygranne blir det ideala habitationsläget. Konsekvensen blir enligt Lindgren, att "treskiftet verkar koncentrerande på bebyggelsen, medan ensädet tvärtom befördrar en lös agglomerering". Hypotesen finner Lindgren bestyrkt därav, att agglomerationerna i regel äro tätare i östhälften än i västhälften. Ett stöd för teorien om en nyreglering kan också det faktum vara, att de enstaka gårdarna äro mycket sällsyntare i öster än i väster.

Hypotesen är elegant. Dock är läsaren icke lika övertygad som författaren om att en sådan omgruppering också verkligen ägt rum. Verkligheten har ofta en benägenhet att inte följa strikt logiska linjer. Vi kunna inte vara absolut säkra på att vi i de skilda by- och tegformerna i Falbygden "studera resultatet av en radikal omdelning och nygruppering av byorganismen."

Det är troligt men icke bevisat, att östra Falbygden tidigare haft blockformiga tegar liksom att habitationsgrupperingen där tidigare varit lösliigare än den var på 1600-talet. Men flera möjligheter finnas att förklara såväl tegform som bytäthet utan att förutsätta en omläggning i samband med treskiftet. Det är sålunda tänkbart — om också ej alltför troligt — att bebyggandet av landet i de båda hälfterna kunde varit från början olika, så att västhälften haft ursprunglig enkelgårdsbebyggelse och östhälften ursprunglig bybebyggelse, vilket senare borde medföra både ökad habitationstäthet och ökad tegblandning. En bys gårdsantal inverkar på gårdstätheten, i det att en by med många gårdar alltid har benägenhet till större täthet än en liten by. Den större tätheten i östhälften kan alltså hänga ihop med byarnas större gårdsantal där. Visserligen äro västhälftens större byar vanligen glesbyggda (Floby, Jettene, Gökhem), men täta förekomma också (Karleby och Klevas centrala del), Vad tegblandningen beträffar, är att märka, att oregelbundet tegskifte med

stor tegblandning kan uppträda oberoende av treskifte. Så är fallet i Norrbotten, där vi i äldre tid endast hade ensäde.

För ordningsföljden treskifte—habitationskoncentrering har författaren inga starkare stöd, än att den motsatta ordningsföljden vore ännu mer svår-förklarlig. Han säger: "Ty skulle man vilja anlägga ett motsatt betraktelse-sätt, måste man antaga, att hela treskiftesområdet infört detta odlingssystem på grund därav, att byarna redan från början voro mera koncentrerade där". Men varför antaga, att odlingssystem och bytäthet äro så oupplösligt förenade?

Vi ha ännu ett komplex av fakta att taga hänsyn till. Författaren disku-terar endast en omläggning från ensäde till treskifte. Det gives dock en mängd övergångar från ensäde till ett mera komplicerat odlingssystem, inte minst tvåskiftet, som ju finnes inom författarens område och som han i Östergöt-land antager vara en övergångsform till treskiftet. Och har det skett en *suc-cessiv* förskjutning, bortfaller författarens viktigaste hypotes: en samtidig omläggning av odlingssystem, byform och tegfördelning. — Vidare får Falbygdens treskifte inte utan vidare sättas lika med t. ex. Skånes treskifte på grund av havrens olika plats i systemet.

I ett särskilt kapitel behandlar författaren frågan om odlingssystem och solskifte. Det strängt reglerade solskiftet saknas visserligen på Falbygden, men författaren finner angeläget påpeka, att samma synpunkter, som han lagt på Falbygdens tegskifte, kunna brukas på det svårförklarade solskiftet. Han påpekar, hur solskifte plägar saknas i ensädesområden, och framhåller, att "först vid införande av treskifte uppstår en tillräcklig anledning att genomföra solskifte och ett gott tillfälle därtill". När tegfördelningen ändå måste ändras, kunde solskifte tillgripas som ett gott hjälpmedel att hålla reda på ordningen och storleken av tegarna i byn. Men varför har man då inte infört solskifte på Falbygden? Orsaken måste vara, antar författaren, att detta skifte där var okänt vid den stora omregleringen av tegarna, då treskiftet infördes. Om allt detta vet man mycket litet. Det enda säkra är, att solskifte inte förekommer i Västgöotalagen men är infört i Magnus Erikssons landslag och alltså kan ha varit okänt i Västergötland till förra hälften av 1300-talet. Treskiftet är yngre än tvåskiftet och har inkommit österifrån, säger författaren. Då tvåskifte men ej treskifte är känt i Östgöotalagen, har treskiftet sannolikt genomförts i Västergötland efter 1300. Med sådana antaganden förefaller det svårt att komma till den slutsatsen, att solskiftet skulle varit okänt för västgötabönderna, när treskiftet äntligen nådde dit. Av författarens bevisföring ledes man närmast till den slutsatsen, att det yngsta odlingssystemet och det yngsta av de medeltida skiftena kunna vara unge-fär samtida på Falbygden. Man bemärke, att i Östergötland solskiftet tycks vara äldre än treskiftet, ehuru ej äldre än tvåskiftet. Man vill understryka

författarens ord, att det krävs ytterligare undersökningar, innan man kan våga yttra sig i dateringsfrågan, och innan den är löst, sväva alla teorier om ordningsföljden mellan solskifte och treskifte i luften. Än är ej heller den bl. a. av Nordholm förfäktade teorien, att omläggningen till tegskifte kunde ha uppkommit vid fördelningen av skatter eller krigstjänst, helt avlivad, fastän den av Lindgren hävdade förklaringen ju har åtskilligt, som talar för sig.

Bebyggelsen är synnerligen fylligt behandlad och illustrerad med inte mindre än 28 kartor över byar och enstaka hemman.

Det finns stora olikheter i hemmanens fördelning mellan Falbygdens huvuddelar. I randzonen dominera småbyar och enstaka hemman. Västra delen har såväl små som större byar och enstaka hemman, östra delen har huvudsakligen storbyar. Dessa senare äro åkerbruksbyar, medan småbyarna överväga i områden med intensivare boskapsskötsel.

På en vacker översiktskarta över Vilske härad syns hemmanens läge i förhållande till det sammanhängande inägo-block, som bildats av en rad byar, nämligen i kanten av detta. Byarna ha vångalag. När, som fallet är i randzonen, de olika byarnas och hemmanens odlingskretsar ligga fritt från varandra med utmark emellan, tenderar i stället bebyggelsen att samlas i inägo-blockets mitt.

Bondgårdarna i Sverige ligga ju gärna på gränsen mellan inägor och utmark. Är byn stor, förmedlas vanligen gårdarnas kontakt med utmarken av fågatan, som mynnar ut på byplatsen, vilken också räknas som del av utmarken. Karakteristiska för Falbygdens byar äro de väldiga dimensioner, som dessa byplatser (tåar) uppnå. Floby tå mäter t. ex. inte mindre än 73 har. Som en väldig vik, på bred front skjuter utmarken in i byn. Dock förekommer det också radbyar, varav den grannaste är Karleby kyrkby med 24 hemman i rad.

Vad som mest intresserar författaren är emellertid byarnas profil, dess vertikala konfiguration, och här har han väckt till liv en diskussion, som säkerligen kommer att bli fruktbar för bystudiet i Sverige. Byarna i Falbygden ligga i allmänhet på en sluttning och så, att åkern intar höjdläget, där nedanför äro habitationerna placerade, och lägst ha vi byplatsen, som vanligen är sank och fuktig och användes till betesmark. Denna anordning är motsatt den eljest i Sverige vanliga, då habitationerna och byplatsen ligga högre än åkern. Där gårdarna äro kretsformigt anordnade kring en byplats, få vi en profil genom byn, som i Falbygden är konkav med byplatsen lägst men i Sverige i allmänhet är konvex. Lindgren benämner därför den förra typens byar konkava, de senares konvexa. Termerna äro måhända ej fullt lyckade, eftersom det avgörande inte är själva profilen så som t. ex. vid en undersökning av en dalprofil, utan åkerns höjdläge i förhållande till habitationer och by-

plats. Termerna bli oegentliga, så fort vi få att göra med en by, som inte är utbredd på ömse sidor om en kulle eller en sänka utan som är ensidig och aldrig kan bli annat, eftersom bykärnans underlag utgöres av en enda sluttning.

Den kringbyggda byplatsen har tjänat som samlingsplats för kreaturen och är alltså av den typ, som t. ex. Nordholm förutsatt vara den germanska byns äldsta.

Angående utbredningen av den konkava byplatsen gör Lindgren ett mycket intressant påpekande. Sådana däldbyplatser återfinnas också i Skåne — men icke i övriga Sverige — samt i Danmark, d. v. s. de finnas endast i områden, vars odlingsjord ligger över högsta marina gränsen. Trakter med odlingsjord *under* denna gräns ha i allmänhet byar med konvex byplan. Detta är knappast en tillfällighet, men vari består sambandet mellan byform och läge i förhållande till marina gränsen?

Lindgren påpekar först, att vattentillgången i dälderna kan ha dragit till sig bebyggelsen. Kalkplåtarna äro vattenfattiga. Men författaren konstaterar också, att det lyckats senare utflyttare till höjderna att skaffa sig vatten, kanske — skulle man vilja tillägga — beroende på förbättrad brunnsgrävningsteknik. — Vidare har man, anser författaren, måst spara på åkerjorden. Den bästa fanns på höjderna, och därför sökte sig bebyggelsen ned till de mindre värdefulla sluttningarna.

I områden under högsta havsgränsen däremot ligga de luckrare, för äldre jordbruksteknik odlingsvärda jordarna nedanför terrängens topppunkter. En bosättning i däldläge skulle här medföra dålig byggnadsgrund och lång väg till åkrarna. Vikten av torr byggnadsgrund för bebyggelsens topografiska läge är noggrant omvitnad från många håll i Sverige, och det återstår bara att förklara, varför den så föga beaktats i Falbygden. Den långa vägen till åkrarna vid ett däldläge förefaller däremot mycket diskutabel. Varför skulle vägen bli längre, om man bosatte sig nedanför åkern än ovanför? Först om författaren med däldläge menar bosättning ej blott nedanför åkrarna utan dessutom framme vid vattendrag i en vid dal, kan man tänka sig lång väg mellan åkrarna på sluttningarna och habitationerna.

Lindgrens teori, att det finns en sub- och en superakvatisk byform är mycket lockande, men den måste nog sägas generalisera förhållandena alltför kraftigt. Så fort vi undersöka byar, som ligga på endast *en* sluttning — och de äro säkerligen de flesta — kunna vi finna höjdlägen på byar i superakvatiska områden och däldlägen (dock säkerligen undantagsvis) i subakvatiska. Hannas by i sydöstra Skåne (Campbells Skånska byar, plansch 4) har åkern nedanför habitationerna, och liknande tycks vara fallet med författarens egen by Kleva; Svartlå by i Luledalen har åkern på 1640-talet i sluttningen ovanför gårdarna. Att dessa byar inte tilldragit sig författarens

uppmärksamhet, beror säkerligen på att de ej utbilda en karakteristisk profil, så som de dubbelsidiga byarna. Att märka är, att dubbelsidiga däldbyar äro föga tänkbara i andra områden än sådana, som ha trånga sänkor. I vida sänkor utbildas en bebyggelseagglomeration på vardera sluttningen av sänkan. Detta inskränker förekomsten av konkava byar i älvdalar och vid sjöstränder, d. v. s. på platser, där övre Sveriges byar i allmänhet lagts. De kunna där endast tänkas uppkomma vid en liten biflods (en ås eller bäcks) utflöde i huvudfloden. Likaså är förekomsten av konvexa byar inskränkt till områden, där vi ha smärre kullar, över vilka agglomerationen kan breda ut sig. På sådana är det dock ingen brist i vårt land med dess småbrutna terräng, översållad av åssträngar och moränkullar av alla slag.

Vid diskussionen om de olika byformerna har författaren yttrat sig i den gamla stridsfrågan, om det är näringarna eller det geologiska underlaget, som skapar en byform, och han formulerar sin ståndpunkt så, att ingendera faktorn har företräde framför den andra men att ingendera heller kan verka oberoende av den andra. "Bebyggelsens lokalisering och habitationernas gruppering beror på näringarna, näringarna i sin tur på naturförhållandena." Det senare är utan tvekan klart, men man undrar om inte terrängen stundom kan verka oberoende av näringslivet. Kan man inte just i Falbygden se ett terrängens direkta inflytande på habitationsgrupperingen både i radbyarna och de kretsformiga däldbyarna? Observera, att Lauridsen kallar de danska byarna på sluttningen av en å, äng etc. för just terrängbyar.

Vid diskussionen om näringarnas och naturförhållandenas roll är det nödvändigt att dela upp dem i smärre faktorer. Det är andra näringar än boskapsskötsel, som kunna prägla en by, och naturförhållandena kunna motverka varandra. Så kan t. ex. hänsynen till byggnadsgrunden och önskan om närhet till vatten eller till åkerjorden fordra helt olika läge hos habitationerna. Bland naturförhållandena skulle jag vilja trycka särskilt på betesmarkens läge. Hänsynen till betesmarken kan ha flyttat de norrländska habitationerna en aning högre upp på sluttningarna än de eljest skulle ha legat, och samma hänsyn kan ha dragit Falbygdens habitationer mot sänkor. De stora tåarna tyckas nämligen ha spelat en viktig roll som betesmark, medan bytorget i en konvex by knappast kan tjäna betesbehovet.

På den grund att lantmäterikartorna flöda så mycket rikligare, när det gäller bondejord än när det rör frälsets egendomar, har allmogebygden fått den mest ingående behandlingen, men även i fråga om säteriernas utveckling har Lindgrens avhandling många viktiga synpunkter, t. ex. beträffande deras läge. Stille hade på sin tid i en uppsats i *Historisk tidskrift för Skåneland* antagit, att herresätenas perifera läge i förhållande till slättbygderna vore bestämt av strategiska synpunkter. Häremot framhåller Lindgren, att förklaringen kan sökas i jordbrukets organisation vid denna tid. De gamla

adelsgodsen ha vuxit fram ur enstaka hemman, vilka alltid haft ett periferiskt läge, emedan adelsmannen då slapp underkasta sig det bytvång, som han måste följa, om han upphöjt ett hemman i by till sätesgård. Han kunde på eget skön göra intagor, och han hade en större byggnadstomt till sitt förfogande. Men på 1600-talet gör sig en motsatt tendens gällande: man upprättar säterier i de gamla bondebyarna. Lindgren förklarar detta ur rå- och rörsfriheten från 1612 och 1617, som med liberal tolkning kunde utsträckas att gälla hela den bys ägor, vari säteriet låg. "Härigenom ökades de ekonomiska fördelarna av att hava säteriet förlagt till en storby".

I det föregående ha mest berörts de mycket intressanta hypoteser med stor räckvidd för hela den svenska bygdeforskningen, vilka författaren uppställt och vilka nödvändigtvis måste bliva de punkter i avhandlingen, som väcka mest diskussion. Oavsett om dessa befinnas hållbara eller ej, är den geografiska skildring och analys av 1600-talets Falbygd, som här framlagts, genom sin noggrannhet, detaljrikedom och vederhäftighet ett mycket värdefullt bidrag till svensk bebyggelsegeografi. Att boken är välskriven och vackert utstyrd ökar njutningen vid läsningen.

Gerd Eneqvist.

Carl Linnæus. Av Knut Hagberg. Natur och Kultur, Stockholm 1939. 342 sidor + ett flertal planscher. Kr. 13: 50, inb. 16: 50.

Knud Hagbergs verk utgör främst ett försök att framställa Linné i idéhistorisk belysning, beröra hans liv och verk samt som facit framlägga råd, huru man bör läsa hans skrifter. Vad som här kan bliva föremål för uppmärksamhet är givetvis arbetet i den mån däri möta etnografiska och kulturhistoriska synpunkter eller detaljer. I avsnitten "De lappländska fjällar" och "Rikets provinser" möta vi skisser och analyser kring Linnés resor. Det vill synas, som om Hagberg lämnar goda bidrag till ökad förståelse av dessa mångomtalta reseskildringar genom att påpeka och med exempel (främst från lappländska resan) visa, huru uttrycken och omdömena ofta skarpt färgats av resenärens temperaments inflytande samt diverse yttre omständigheter. Så kan Linné samma dag lämna varandra rätt motsägende upplysningar om lapparna och de förhållanden, under vilka detta folk levde. Ser man nu närmare härpå, skall man finna, att gott väder stämde författaren till en ljusare syn på folk och deras tillvaro, än vad "urväder" och köld och andra vidriga förhållanden gjorde! Mången som ej närmare känner Linné kanske först stannar i häpnad och undran inför dessa påståenden. Men detta, att man vid studerandet av Linnés reseskildringar måste i detalj beakta de

omständigheter, under vilka de nedskrevos, bör bidraga till ett bättre utnyttjande av de upplysningar, som lämnas. Överhuvudtaget är det nog så, att Linnés reseskildringar ej äro tillräckligt och rätt beaktade; de giva, systematiskt granskade och jämförda med varandra, en ytterst god inblick i skilda förhållanden inom riket vid mitten av 1700-talet. Det är väl närmast så, att brottstycken och fristående citat ur dessa reseskildringar återgivits på sina håll hart när till överdrift, medan materialet i sin helhet ej ännu fullt kommit till sin rätt. Vid ett tillfälle sökte jag att framställa vissa drag kring väg- och trafikförhållandena i Sverige för snart 200 år sedan genom en systematisk granskning av vad Linné härom anfört från resorna mot norr och genom Lappland, genom Dalarna, Öland och Gotland, Västergötland, Skåne och på väg mot främmande länder. Tyvärr blev detta försök ej fullföljt, men det måste villigt erkännas, att redan förberedelserna till arbetet gävo stoff till betraktelser och jämförelser av största intresse. Och de reflexioner, som framkommo, sammanställda av skilda uppgifter på olika platser, voro av den art, att de ej alltid osökt framställde sig utan fastmera blevo facit av sammanställningen och granskningen. Säkerligen skulle samma erfarenheter göras vid forskning rörande andra detaljer.

Allt detta är förvisso inga nyheter; den med Linnés skrifter någorlunda bekante känner förhållandet väl. Men man måste vara Knut Hagberg tacksam för att han genom sin Linnéstudie ånyo liksom öppnat ögonen för dessa förhållanden. Om dessa påpekanden kunde stimulera till ökat eller förnyat intresse för Linnés resor, även ur rent kulturhistorisk synpunkt, vore mycket värt.

Linné var en upptäcktsresande med skarpsyn och tur som få: han hade därtill fått på sin lott att upptäcka Sverige, och han lyckades att få som primörer framlägga de mest intressanta upplysningar. Man må betänka, att resorna hade rent praktiskt syfte. Det gällde att införskaffa och meddela upplysningar om den provinsiella kulturen, om sedvänjor och levnadsvanor, om naturen, industrien, åkerbruket och andra näringar. I Dalaresan påpekar också Linné, att varje provins har sin förmån, samt tillägger, att om alla provinserna sålunda blevo genomresta, kunde man se, "hur den ena provinsen står att hjälpa genom den andras bruk", varav Sverige skulle äga "otrolig nytta".

Det är frihetens anda, som här talar. Man torde om dess "patriotiska" arbeten kunna travestera Tegnér's ord och säga, att nu sökte de ledande och deras medhjälpare att "inom Sveriges gräns" erövra stormaktsväldets resurser åter.

För studiet av svensk kulturhistoria äro och förbliva Linnés reseskildringar hart när outtömliga källor, dem forskaren flitigt kan ösa ur och i vilka han kan spegla många forna tiders och nuets skilda förhållanden samt städse finna, att få vetenskaper äro som "landskunskapen" ägnade att lära känna

de lagar, efter vilka utvecklingen regleras i denna värld med dess många oöverskådligheter i övrigt.

Hagberg anmärker, att ur reseskildringarna stiger 1700-talets Sverige med skogar och fjäll och kärr och betesmarker och blomsterängar och låga trähus inbäddade i grönskan. Man kan härtill lägga, att fram stiger också åsynen av vårt folk vid tiden ifråga, ett folk, fostrat i armod och umbäranden, härdat i krig och lidanden, ett folk, som förlorat mycket men dock ej förlorat tron på sig självt och landet sitt — ett folk med framtidsmöjligheter och framtid.

Måns Mannerfelt.

Die Entwicklung der Töpferscheibe. Von Adolf Rieth, Tübingen, in Zusammenarbeit mit Günther Groschopf, Geislingen. Mit 121 Abbildungen und 2 Tafeln im Text. VI + 117 (+3) s. Verlag Curt Kabitzsch, Leipzig 1939.

”Keramik ist die wichtigste, manchmal einzige Hinterlassenschaft vergangener Kulturen. Was vermöchte das Gewicht der hier behandelten Fragen deutlicher empfinden, was ihre Lösung bedeutsamer erscheinen zu lassen?” Arkeologerna i synnerhet, men också kulturhistorikerna kunna säkert vitsorda sanningen i detta uttalande, som avslutar förlagsrecensionen till Rieths senast utkomna arbete, vars titel läses ovan. Var och en, som sysslar med äldre tiders keramik, har anledning att med stort intresse mottaga detsamma. I klara och åskådliga drag ger författaren här en framställning av hur lerkärlen formats genom tiderna, med huvudvikten lagd på drejteknikens historia, som förs betydligt längre tillbaka, än någon forskare på den keramiska teknologiens område tidigare kunnat göra. Arbetet vittnar om stor sakkunskap, grundad icke mindre på litteraturstudium än på kännedom om ett betydande keramiskt material från olika tider och från skilda delar av världen.

Vad menas då med drejning i egentlig mening? Rieth drar en synnerligen snäv gräns. Ett lerkärl, som är format under sakta vridning antingen av den platta, på vilken det arbetats, eller av lerklumpen själv, och som till det yttre kanske fått en lika elegant form, som om det skulle ha arbetats på en ”riktig” skiva, kan icke kallas drejat, ej heller ett, som är format för hand och efterputsat på en roterande skiva. Skillnaden i utseende kan vara obetydlig, och det är stundom svårt att avgöra frågan drejad—icke drejad, om kärlet är helt och man ej har tillfälle att se en tydlig brottyta. Benämningen drejad tillkommer alltså enligt Rieth uteslutande den keramikprodukt, som tillverkats på en skiva, vilken roterat så snabbt, att leran blott med hjälp av handens tryck kunnat stiga. För att åstadkomma denna snabba rotation fordras att

skivan, på vilken krukmakaren arbetar sina kärl, svänger kring en fast mitt-axel. Uppfinningen synes enkel för nutidens människor men fordrade mycket lång tid, innan den blev känd och använd.

Frågan, i vilken del av världen drejskivan ursprungligen uppstått, har under tidernas lopp besvarats olika. Rieth vill göra gällande, att det enda område, som härvidlag kan komma i åtanke, är Mesopotamien, där den högtstående kulturen och stadsbebyggelsen med dess differentierade hantverk hart när framtvängde en mera rationaliserad tillverkning av forntidens kanske viktigaste husgeråd än de enskilda förbrukarnas egen fabrikation. I varje fall har han lyckats påvisa, att drejskivan varit använd i denna del av världen betydligt tidigare än annorstädes. Beviset för författarens hypotes har lämnats av det 1931—1932 utgrävda lerkärismaterialet från Warka i södra Mesopotamien. Utvecklingen har här oavbrutet kunnat följas från de understa skikten, representerande en neolitisk fiskar- och bondebefolkning, där en enkel keramik förekommer, som åtminstone delvis tillverkats på en långsamt roterande skiva. Tekniken fullkomnas alltmer, ju högre man kommer i de undersökta lagren. Så småningom, i skikt, som dateras till slutet av femte årtusendet f. Kr., börja de första tecknen på en mera utvecklad drejteknik att skönjas. Man lär sig "draga" upp leran endast med hjälp av rotationskraften hos en centrerad skiva. För produkten betydde emellertid den nya metoden ej någon omedelbar fördel. Det tog tid, innan krukmakaren lärt sig behärska sitt redskap, och till en början blev följderna endast den, att form och dekor förfläckades och i stället för högtstående hantverksalster gjordes medelmåttiga massprodukter.

Rieth följer så drejskivans spridning genom världen. Någon fullständig drejapparat av förhistoriskt ursprung är visserligen icke funnen, endast ett antal runda plattor av sten eller bränd lera, vilka förmodas ha varit använda som underlag vid tillverkningen av lerkärl. Upplysninger om drejapparatens växlande utseende saknas dock ej. Hieroglyftecknet för begreppet "bygga, bilda" visar sig vara en framställning av en krukmakare i arbete vid sin skiva, i egyptiska gravmålningar förekomma stundom hela scener ur keramik-tillverkningen, likaså i dekoren på grekiska vaser. Förf. visar med dylika bilder utvecklingsserien från skivan, som vreds för hand antingen av krukmakaren själv eller av ett biträde, fram till en drejskiva, som sattes i rotation med hjälp av foten, en avgjord förbättring, varav äran tillskrives egypterna under ptolemeisk tid, se fig. 1—3. Framställningen bygger här på undersökningar av tidigare forskare, framför allt L. Franchet, som i sitt arbete "Céramique primitive" (Paris 1911) angav huvuddragen av drejskivans utveckling. Den detaljgranskning Rieth ånyo underkastar materialet ger dock detta parti ett självständigt värde. Efter vad han själv i företalet betygar, innehåller

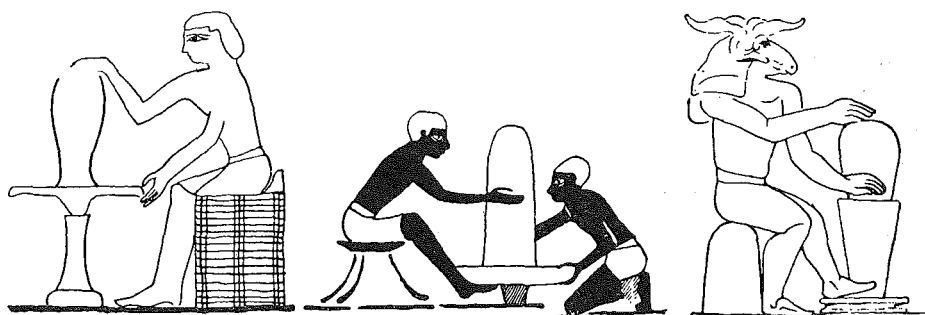

Fig. 1. Krukmakare vid drejskivan, egyptisk gravmålning från omkring 1900 f. Kr. — Fig. 2. Krukmakare formande ett lerkärl, medan en medhjälpare vrider drejskivan, egyptisk gravmålning från omkring 1435 f. Kr. — Fig. 3. Guden Chnum av Elefantine, formande solägget på drejskiva, som sättes i rotation med foten, väggmålning i Osirishelgedomen på ön Philæ från århundradena närmast före Kr. f. (Efter A. Rieth.)

hans arbete en i möjligaste mån komplett sammanställning av i litteraturen tillgängliga, antika drejskiveavbildningar från Egypten och Grekland. Till det rikhaltiga bildmaterialet skulle man då för fullständighetens skull ha velat lägga framställningen på en glasvas från augusteisk tid, troligen tillverkad i Alexandria. Runt densamma äro målade scener från en krukmakarverkstad: en man, som med händerna knådar lera, en krukmakare vid drejskivan, en man, som tänder en ugn, en man och en gosse, placerande keramik i brännugnen, samt slutligen tvenne mot varandra vända män, kanske avses att framställa lertrampning (se G. A. Eisen, *Glass I*, New York, s. 153 och pl. 12). Den drejskiva, som förekommer på denna vas, är av samma typ som den Rieth avbildar från Beni Hassan.

Kännedomen om drejskivan spred sig över Europa i etapper av mycket olika längd. För Nordeuropa finner författaren den icke belagd förrän under sen del av järnåldern. Att här framföra något bevis för motsatsen låter sig visserligen icke göra, men att drejprincipen eller rättare rotationsprincipen tidigare var alldeles okänd här i Norden är knappast troligt. Den form, över vilken t. ex. hängkärlet från Vegestorp, Kareby socken, Bohuslän (S. H. M. inv.-nr 845), daterad till bronsålderns period V, gjutits, måste med all sannolikhet åtminstone ha varit jämnad på en roterande skiva, möjligen en sorts svarvstol (A. Oldeberg, *Förhistoriska smedfynd från Bohuslän*, i Göteborg och Bohusläns Fornminnesförenings tidskrift 1935). Direkt omöjligt behöver det därför icke vara, att drejskivan varit känd här i Norden på ett betydligt tidigare stadium än författaren antagit, men att den icke slagit igenom. Att nämligen en primitiv metod kan bibehållas inom vissa områden, trots att mera avancerade redskap äro kända, visar A. Jensen ett gott exempel på i sitt arbete "Jydepotten" (Kbhvn 1924). Ännu under 1800-talet arbetade de jylländska krukmakerskorna sina lerkärl på en fuktig bräda, var-

vid lerklumpen vreds med handen, samma metod, som använts under de mest avlägsna tider av krukmakeriets historia och som ännu förekommer hos vissa primitiva folkslag. Man hade gjort dem uppmärksamma på fördelen med att använda drejskiva, de prövade metoden men ansågo den gamla, invanda bättre.

Sista delen av Rieths arbete, ungefär en fjärdedel, ägnas åt en översikt av huvuddragen i drejskivans utveckling under medeltid och nyare tid inom och utanför Europa. Ävenså förekommer bl. a. ett kort kapitel om lera och drejskiva i mytologien. Värld att noteras är uppgiften om den skillnad, som vissa folk gjort mellan lerkärl för vardagsbruk och för gravkulten; drejade kärl tillverkades uteslutande för praktiska ändamål, till kulthandlingar kunde endast användas keramik, som förfärdigats utan tillhjälp av drejskiva av därtill särskilt utsedda krukmakare.

Slutligen har Rieths tekniska medhjälpare "der Töpfer und Volkskundler" G. Groschopf i ett tillägg givit några hållpunkter för en distinktion mellan drejad och icke drejad keramik samt en förklaring över några krukmakeritekniska fackuttryck.

Om man med skäl kan kalla drejskivan obetingat "das erste mechanisierte Arbeitsgerät der Menschen" är väl något tvivel underkastat. Åtminstone är det ett obevisat och i det närmaste obevisbart faktum. Men även om man ställer sig tveksam till vissa kanske alltför kategoriska påståenden, som göras i detta arbete, måste man tillstå, att invändningarna icke äro av den art, att de förtaga det goda intrycket av de i flera fall nya och bestående synpunkter Rieth givit i denna historik, som spänner över sex årtusenden.

Dagmar Selling.

Skärgårdshav. Av E r i k J o n s o n. Aktiebolaget Svensk litteratur. Stockholm 1939. 251 s. Kr. 60:—.

Erik Jonsons bok är en ny hyllning till den värld, som dess författare tidigare så hänfört ägnat sig åt i tal och skrift. "Skärgårdshavet" är kalzonen i Stockholms skärgård, för författaren i all synnerhet Svenska Högarna och Gillhöga på Upplands roslagssida och Huvudskär ytterst i söder. Många äro de strängar, som författaren haft på sin lyra. Främst har han — i samförstånd med fotografen Per Kjellén som skapat de bilder som fylla praktvolymen — velat öppna dörren för andra till det paradiset, som länge varit hans eget förtroliga hemvist. Dock inte för att locka söndagsfirande huvudstadsbor att dirigera sina motorbåtar ditut. De varnas med att klimatet är "mycket exklusivt" på Gillhöga: "Jag tror inte, att det skulle passa för guld-

pokalskonkurrenser, starbåtsmästerskap, motorbåtstävlingar efter precisionsregeln eller turistsegelarmöten. Det skulle inte bara uppstå omätliga klagomål över bristen på chansfria banor, tillförlitliga sjökort och tolerabla hamnförhållanden. Utan också en allmän och oförklarlig otrevnad. Det kunde rent av hända att de små ynkliga upptåg, vi människor bruka ha för oss, utgjorde en hädelse mot denna stränga och allvarliga naturs kyskhet" (s. 126).

Den, som själv är sorgligt ställd utanför allt vad skärgårdsliv heter, måste inskränka sig till att prisa verket ur kulturhistorisk synpunkt. Högst när författaren i den verklighetsmättade novellen om hur riddaren och rådsherrn Erengisle Nilsson (av Hammersta-ätten) år 1450 för Huvudskärs fiskare påbjuder vad som ansetts vara Sveriges första fiskeriförordning, konung Karl Knutssons hamnskrå. Djupast når hans forskning om den yttersta skärgårdens näringsliv i det avsnitt, där han till utgångspunkt valt en dissertation "De piscatura harengorum in Roslagiam", som 1745 försvarades i Uppsala av Nils Humble, kyrkoherdeson från Lenna.

För att ge sina läsare den rätta känslan av havsbandets åldriga arbetstraditioner återger författaren in extenso ett brev, som ärkebiskop Jakob Ulvsson 1488 skickade till "alle, andeliga och werdslige, som byggia och boo i Lenna sokn oc alla andra som liggia til fiske paa Swenska Högar i samma sokn." Han gjorde veterligt, "at the godi bröder i Siktuna clöster lida stoor fatigdom, saa at the ingelunde formage sik untsätia eller hielpa, uthan the niuthande warda andra goda Guds wenererss hielp oc milda gaffwor", och bad fördenskull adressaterna, att de skulle ge av vad Gud dem unnat och förlänat till den broder Karl, som komme till dem på klostrets vägnar. Lön skulle de erhålla av Gud och Sankt Erik; själv gav hans högvördighet "allom them, som troliga förnempda clöster hielpa oc i gudelige akt stadde äre", 40 dagars avlat å ålagd botgöring. Författaren fogar härtill kommentaren, att Sigtuna-klostrets brödraskap svalt och att ingen annan än svenska kyrkans primas kunde bringa den snabba undsättning, som var av nöden. "Han insåg strax, att den enda utvägen var att söka hjälp vid Svenska Högarna. — — —. Det är i våra ögon överraskande, att den mäktige stormannen Jacob Ulvsson vid ett sådant tillfälle vände sig till fiskande allmogemån på Upplands mest fjärrbelägna klippöar och därvid ådagalade en självklar förtröstan på att de skulle äga ett rikt överflöd, varav de kunde dela med sig åt sämre lottade bröder. Men för medeltidens människor var nog däremot en sådan åtgärd fullt naturlig. Städernas borgare, odalmännen på Fyrisslätten och jägarna i Upplands skogar hade inga förråd varur de kunde ge. De voro för sin försörjning själva beroende av vad de kunde tillhandla sig utav de fångster, som bärgades ur Ålands hav. Det var därifrån allt folket fick sovel till sitt hårda bröd."

Riktig är författarens åsikt, att — icke minst under den katolska tiden —

fisket spelade en utomordentlig roll för hela det svenska folket. Men småaktigt nog vill man sätta några frågetecken vid författarens utläggning av det berörda källstället. Oaktat Jakob Ulvsson vänder sig icke blott till dem, som ha hemma i Lenna socken utan även till alla andra som ligga till fiske vid Svenska Högarna, synes författaren bekänna sig till uppfattningen, att det varit en stationär befolkning i skärgården, som på 1400-talet ensam omhänderhaft fisket därute. I annat sammanhang omtalar han, att "de som åtnjöto den heliga jungfruns beskärm fjärran bland de öde klipporna i havet läto av tacksamhet häröver i Sigtuna kloster uppställa en bild av sin höga patronessa" (s. 93). Detta indicerar kännedom om ett riksarkivets pappersbrev av den 10 maj 1492, vilket har följande lydelse:

For alle the dandemæn, som thette breff hender forkomma, helssom wij epterscreffne, brodher Niels prior i Sictwnom, brooder Niels lector och menoghe conuentit samastadz, ærlighom och beskedelighom mannom hampnafogde, köpstadz mæn, bönder oc bookarlla, allom och hwariom enom, som sampnas j fiiskeriid wid Svenska Høggha, æwærdelica ok kærliga mez Heronom Ihesum Christo. Kæra wener, haffuom wij sport aff sanningh aff thenna brodher Kaarl, som nw ær ider capellan, ok aff thöm, som för honum haffua warid, hwru i æren ooss wæluillighe med eder almosa, som wij haffuom fwlkommelege vønth, ok i haffwin ecke tilstath nogon annan klærk oss forfangh göra mothe waars wærdogesthe fadhers willia archebiscopz Jacops och wælborensz mansz her Niels Stwres willia ok breff, som wij hopoms ati framdeles göra willen. Och skulen i withe, at iac for:ne broder Niels prior förde idert waarwfrv belæthe til archebiscoppen, huilkit hans wærdoghe naad wigde och gaff XL daga til afflath, huilke som skal wara ider patrona och hielpa ider til alt got. Och haffuom wij offuereens warid, at wij wiliom haffua en sin i hwario wikw j varo cappella amynnlisse oc böön för eder sælskap. Thy bediom wij eder oc raadom wij eder, ati haffuom samdræcth oc god willia inbördes mez alla rædelighet. Oss hoppas til Gudz, haffuer thez nogot waridh klenth fiskerij then aaren, mez Jomffrv Maria hielp skal thez wardha wæl bæthre, thy myshoppens jncethe wtan brwker ider som dandemæn eder til gagn oc margom androm. Ther mez befællom wij eder hwariom i sin stad alzmetigh Gud, Jomffrv Maria [härefter tre ord utstrukna], som idher patrona ær. Scriffuit i Sictwna torsdagen nest epter Johannis ante portam latinam, then tiid wij warom mestedelen alle hema, wnder mith jncigle anno etc. nonagesimo secundo.

Brevet kompletterar i flera hänseenden den bild, som ärkebiskopens fyra år äldre skrivelse ger av förhållandena. Konventet vänder sig till "hamnfogde, köpstadmän, bönder och bokarlar", som samlas vid Svenska Högarna och som på sistone haft att dragas med ett något klent fiskeri. Efter allt att döma har jungfru Marias bild nyligen blivit invigd av Jacob Ulvsson. Tvivelsutan är det den broder Karl som 1488 skickades till utskären, som nu omtalas som den fiskande menighetens kapellan. Man observere, att före broder Karl funnits andra kapellaner, som även de bestyrkt att menigheter varit välvilligt stämd mot klostret i Sigtuna. Då det betonas, att ingen annan klerk tillåtits göra intrång på klostrets rättigheter, stärkes man i misstanken, att ärkebiskopens inskridande måhända icke föranletts av att brödraskapet

svultit utan av dess ängslan att icke allena få sörja för själarykten på utskären. Även Nils Sture — den främste i riket näst riksföreståndaren och ärkebiskopen — visar sig ha utfärdat ett brev till sigtunakonventets förmån. Han var herre till Penningby i Lenna socken.

Av särskilt intresse är existensen av en hamnfogde 1492. Befattningen kan ha tillkommit i samband med att Huvudskärs hamnskrå utsträckts att gälla för Svenska Högarna. Men man får icke blunda för möjligheten, att 1450 års hamnskrå icke varit det första i sitt slag. —

Författaren bemöter i förväg invändningen, att han vid skildringen av nutida förhållanden gör sig skyldig till en romantisk idealisering. ”Härpå vill jag svara: det är just vad jag gör. Överlagt, envist och metodiskt. Och jag gör det för att eftertryckligt fästa uppmärksamheten på förbisedda men karakteristiska egenskaper hos skärgården och dess innevånare. Därför kommer jag att fortsätta med trafiken” (s. 168). Man vill hoppas, att författaren står för detta sitt löfte och snart återkommer med nya bidrag om skärgårdshavet. Man vill ock förvänta, att prissättningen å kommande arbeten av hans hand skall hindra dessa från att avnjutas allenast av den lilla gruppen av bibliofiler.

Salomon Kraft.

F Ö R E N I N G S M E D D E L A N D E

Föreningens höstsammanträde 1939.

Föreningen för svensk kulturhistoria höll sitt sista sammanträde för året den 29 november å Skansens Nyloft under ordförandeskap av generaldirektör Thorwald Bergquist. Härvid höll docent Salomon Kraft föredrag om *Brunkebergsslaget och Sveriges saltförsörjning*.

Inledningsvis framhölls, att ett närmare studium av Brunkebergsslagets förhistoria måste ha till utgångspunkt vad som blev stridens omedelbara följd: det riksrådsbeslut av den 14 oktober 1471, som annullerade stadslagens bestämmelse, att halva magistraten i Sveriges köpstäder skulle utgöras av tyskar. Man tvingas fördenskull att fixera de problem, som i samband med de nordiskt-unionella förhållandena varit aktuella för i all synnerhet Lübeck och de övriga vendiska hansestäderna under åren närmast före Brunkeberg.

Dubbla hänsyn bundo konung Kristian I av Danmark vid Lübeck, båda sammanhängande med att han under några år varit både Sveriges och Schleswig-Holsteins herre. Hans politik fram till 1471 rör sig ständigt mellan Sverige och de båda furstendömena, till vilkas lösen även Sverige måst ekonomiskt bidraga. Konungens motgångar i Sverige tvingade honom till undfallenhet gentemot Lübeck, och samma verkan hade den oreda, som uppstått i furstendömena, där konungens broder greve Gert av Oldenburg som ståthållare fört en mot ridderskapet fientlig politik och mot sig uppkallat Lübeck och Hamburg, som ej tilläto, att det hos dem gäldbundna ridderskapets ekonomiska ställning rubbades.

Från 1469 förstod man på hanseatiskt håll att framgångsrikt utnyttja Kristians trångmål för tillgodoseende av de vendiska intressena jämväl i den långvariga holländskt-vendiska konflikt, som alltmera skärptes då 1461 års tioåriga stillestånd började nalkas sin utgång. I detta sammanhang infogar sig Kristians samarbete med Lüneberg, den stora saltproducenten inom den vendiska hansans värld. Som motprestation för den pekuniära hjälp, som den av kroniska penningbekymmer anförade konungen erhöll av hansestaden, väntade man sig, att han skulle sluta upp på stadens sida i dess kamp mot det franska bajsaltet. Flera av Lübeck dirigerade "hansedagar" vidtogo åtgärder mot den holländska fraktfarten och köpenskapen inom Östersjö-

området. På våren 1741, då Kristian mobiliserade Danmarks stridsmakt mot Sverige och dess riksföreståndare Sten Sture d. ä., säkrade han sig de vendska hanseaternas bistånd bl. a. genom att förbjuda transitering av bajsalt och annat salt än lyneburgsalt genom sina länder.

Under sju års tid hade Sverige befunnit sig i ett permanent krigs- eller kristillstånd, varunder konung Kristian oavbrutet fikade efter att återställa sin svenska regim och härvid i skilda repriser hänsynslöst använt blockad- och kaperivapnet. Saltbristen i landet har ökats undan för undan, och den är tydligt omvittnad för år 1471. Förbittringen över hanseaternas samgående med Kristian, vilket innebar att Sverige skulle vara helt beroende av Danmark i fråga om försörjningen med den främsta utifrån kommande nödvändighetsvaran, måtte ha varit en mäktig ingrediens i den primitiva nationalkänsla, som den moderna forskningen funnit framväxa i Sverige under åren närmast före Brunkeberg och som omedelbart efter striden tog sig uttryck i tyskarnas avlägsnande ur de svenska städernas magistrater.

Vid den följande supén förevisades Nordiska museets kortfilm *En herrgårdsmiddag på 1700-talet*. Livligt bifall utlöste de kommentarer till filmen, som lämnades av amanuens Mats Rehnberg.